

33(07)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

А.Х. АЮБЖОНОВ

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СТАТИСТИКАСИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртларида илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

2024304

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

339(075)
A-95

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

A.Kh.AYUBJONOV

STATISTICS OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

631435

Научная библиотека
ТИИИМСХ

Аюбжонов А.Х. Ташқи иқтисодий фаолият статистикаси
(Ўқув қўлланма). — Т.: ТДИУ, 2004. — 96 б.

Ўзбекистон Республикасининг учёт ва статистика соҳа-
сида халқаро меъёрлар, стандартларга ўтишини умумлаштирув-
чи иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш ва таҳлил қилишнинг
жаҳон назарий ҳамда услубий тамойилларини ўрганишни тақо-
зо этади.

Ташқи иқтисодий фаолият статистикаси ташқи савдо,
экспорт, импорт, ишсизлик, ишлаб чиқариш омиллари, аҳоли-
нинг халқаро миграцияси, ташқи савдо баҳолари ва бошқа бир
қанча саволларга жавоб беради.

Ўқув қўлланмадан олий ўқув юртларининг талабалари,
аспирантлари ва ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланув-
чи амалиёт ходимлари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф. Ш.Р. Холмўминов

Такризчилар: и.ф.д., проф. Х.Н. Набиев;

и.ф.н. Ў. Хайдаров;

и.ф.н., доц. М. Эркабоев

Ayubjonov A.Kh. Statistics of international economic relations (Manual). – T.: TSEU, 2004. – 96 pages.

The manual is about passing to international standards in sphere of accounting and statistics in the Republic of Uzbekistan. It also covers the study of calculation and analysis of economic indicators and the study of international theoretical and methodological principles of statistics.

Statistics of international economic relations also answers for some of the questions in following areas: international trade, export, import, unemployment, production factors, international migration of population and importance of international trade.

The manual is designed for students of higher educational establishments, researcher and for those who are working in the sphere of international economic relations.

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: doctor of economic science,
prof. Nabiev H.N.;
candidate of economic science, Haydarov U.;
candidate of economic science, Erkaboev M.

КИРИШ

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан сўнг, биринчи навбатда асосий вазифа ўз иқтисодиётини маъмурий бошқаришдан бозор муносабатларидаги бошқаришга ўтказишдан иборат бўлиб қолди. Республикамизда бозор иқтисодиётига ўтиш объектив зарурий сифатида давр тақозоси бўлиб қолди.

Бозор иқтисодиёти умумбашарий ҳодиса бўлиб, жаҳон цивилизацияси ривожланиши йўлидаги муқаррар босқичдир. Тартибли асосда қурилган бозор халқнинг ижодий ва меҳнат имкониятларини рўёбга чиқаришга, ташаббускорлик ва ишбилармонликни ривожлантиришга хизмат қилади. Фақат бозор муносабатларигина республика ишлаб чиқарувчи кучлари заминдаги улкан имкониятлардан халқ бахт-саодати йўлида унинг турмуш даражасини ошириш мақсадида самарали фойдаланишни таъминлаши мумкин.

Ўзбекистон иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказишда давлат статистика органларининг роли каттадир. Ўзбекистонда ҳозирги кунда амал қилинаётган статистика ва ҳисобот тизими иқтисодиётни маъмурий буйруқ билан бошқариш шароитида вужудга келган бўлиб, марказлашган режалаштириш услубиятига ва ялпи статистик кузатишга асосланган эди. Статистик кўрсаткичлар тизими вазирликлар ва маъмуриятларни бошқариш заруриятидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, бозор муносабатлари талабларига жавоб бера олмас эди. Амалдаги ҳисобот ва статистика тизими жаҳон талаблари даражасида бўлмай, бу ўз навбатида Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантиришлари ҳамда халқаро ҳамжамиятлар билан бирикишида тўсқинлик қилар эди.

Бозор муносабатлари шароитида статистика соҳасидаги янги муаммоларни ҳал этиш, унинг назарий асосини қайта кўриб чиқишни, мавжуд статистика амалиётида кескин ўзгаришлар бўлишини талаб этади.

Корхона ва ташкилотларнинг ташқи иқтисодий фаолияти, айниқса бозор иқтисодиёти шароитида алоҳида аҳамиятга эгадир. Маъмурий буйруқбозликка асосланган шароитда корхона ва ташкилотлар бевосита чет элга чиқа олмас эдилар. Бунинг натижасида янги шароитда чет эл иқтисодиётини мукаммал биладиган иқтисодчи — мутахассисларга зарурият пайдо бўлди.

Мамлакатимиздаги қўлаб корхона ва ташкилотларнинг ташқи бозорга чиқиши, ҳамда уларда фаолият кўрсата оладиган ташқи иқтисодий алоқалар бўйича мутахассисларининг за-

рурлиги иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларида «Ташқи иқтисодий фаолият статистикаси» фанини ўқитилишини зарурият қилиб қўйди.

Бу фанни ўрганиш, талабалардан ўқиш жараёнида статистика назарияси, макроиқтисодий статистика, ташқи иқтисодий фаолият, иқтисодий назария ва бошқа фанларни чуқур ва мукаммал билишларини тақозо этади.

Ҳар бир маъруза матни бўйича қисқача хулосалар, таянч иборалар, талабалар билимини назорат қилиш саволлари ва адабиётлар рўйхати баён этилган бўлиб, улар маъруза ва амалий машғулотларини ташкил этишда ўқитувчи ҳамда талабаларга қўл келади, деб ўйлаймиз.

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СТАТИСТИКАСИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСУЛИ

1.1. ТИФ статистикасининг предмети

Ташқи иқтисодий фаолият статистикасининг асосчиси деб, ҳақли равишда белгиялик олим Адольф Кетлени (1796-1874) ҳисоблаш мумкин. Чунки у биринчилардан бўлиб тўпланган статистик маълумотларга статистик усуллар ёрдамида ишлов беришни қўлади. У шунингдек, илк бор Бельгияда Марказий статистик комиссияни ташкил қилишда таниқли математик олимлар билан жонбозлик кўрсатди. А. Кетле математик бўлгани учун у ўз таҳлилларида математик тамойилларга суянади. Ушбу ҳолат статистикани вужудга келишида бошқа мамлакатларда статистик ташкилотларнинг шаклланишида ҳам ўз ифодасини топди. Чет эл мамлакатларида ҳозирги кунда ТИФ статистикаси математиканинг алоҳида қисми сифатида ташкил топди.

XX аср бошига қадар чет эл мамлакатларида статистик ташкилотлари ягона ва шаклланган муассаса шаклида мавжуд эмас эди. Статистика аксарият ҳолларда суғурга ташкилотларида нисбатан ривож топган эди. Улар ўз иш фаолиятларида мижозларнинг суғурга ставкаларини аниқлашда, асосан вафот этиш жадвалларидан кенг фойдаланишган. Турли давлат ва хусусий ташкилотлар иқтисодий, ҳудудий, демографик, бошқарув, тижорат тўғрисида маълумотлар тўплаш учун статистик кузатишлар ўтказиб турганлар. Бундай ишларни амалга ошириш марказлаштирилмаган эди: Статистик таҳлиллар олиб борилувчи объектлар, кўрсаткичлар, тўплаш усуллари ва маълумотларга ишлов бериш ҳам бир ягона режа асосида амалга оширилмас эди. Шу сабабли, муайян вазиятда қулай ва осон бўлган статистик усуллардан фойдаланиш кенг қулоч ёзган эди. Бунинг натижасида тўпланган маълумотларга ишлов бериш, улардан ўзаро таққослашда бир қанча муаммолар пайдо бўлар эди.

ТИФ статистикаси соҳасида айрим олимлар олиб борган ишлари таҳсин ва эътиборга лойиқдир. Масалан, Буюк Британиялик Флоренс Нейтингейл (1820-1910), ўзининг тиббиёт соҳасидаги ишларида статистика усулларида кенг қўламада фойдаланди ва улардан фойдаланишни сиёсатчи, ҳуқуқшунос ва ишбилармонлар ўртасида тарғиб қилишга эътибор берди.

Статистика ривожига инглиз олими Карл Пирсон (1857-1936) ҳам маълум даражада ўз хиссасини қўшди. Уни биз «Пирсон мезони» бўйича яхши биламиз. Статистикада корреляцион усулнинг равнақида инглиз олими Фрэнсис Гальтоннинг (1822-1911) хизматлари каттадир.

Кейинчалик статистика ривожига ўзининг салмоқли хиссасини қўшган олимлардан бири Рональд Фишер (1890-1962) бўлади.

Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши билан унинг чет эл мамлакатлари билан иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги алоқалари кескин равишда ортди. Режали иқтисодиёт шароитида чет эл билан савдо-сотиқ ишлари фақатгина марказлашган ҳолда давлат томонидан амалга оширилган бўлса, янги шароитда эса кичик ва ўрта корхоналар, ташкилот ва муассасалар ҳам чет элга чиқиш имкониятига эга бўлдилар.

ТИФ статистикаси чет эл мамлакатлари билан ташқи иқтисодий алоқалар олиб борувчи корхона ва ташкилотлар ҳамда давлат томонидан амалга оширилаётган ва чет эл фирмалари ва Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги олиб бориладиган иқтисодий алоқаларининг миқдорий томонини уларнинг сифатидан ажралмаган ҳолда муайян макон ва замонда ўрганди.

1.2. ТИФ статистикаси услубияти

Хар қандай фан ўз ўрганиш объектини маълум усуллар ёрдамида ўрганади.

ТИФ статистикаси ҳам ўз объектини хусусий усуллари ёрдамида ўрганади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Оммавий статистик кузатиш усули.
2. Кузатиш маълумотларини жамлаш ва гуруҳлаш.
3. Турли умумлаштирувчи кўрсаткичларни (масалан, мутлақ ва нисбий миқдор, ўртача миқдор, индекс ва ҳ.к.) ҳисоблаш.
4. Танланма кузатиш усули, статистик маълумотларни жадвал ва графиклар кўринишида ифодалаш.

Ушбу усуллардан фойдаланиш ушбу қўлланманинг тегишли мавзуларида кенг ёритилади.

1.3. ТИФ статистикасининг вазифалари

ТИФ статистикаси фақат фан бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга амалий фаолиятнинг муҳим соҳаси ҳамдир.

ТИФ статистикаси доим оммавий маълумотларга асосланади. Керакли пайтда у ўзининг бошланғич кузатишини ҳам ташкил этади. Оммавий бошланғич маълумотларни умумлаштира-

ётганда статистика махсус усуллардан фойдаланади ва пировард натижада умумлаштирувчи кўрсаткичларни аниқлаб, ҳодиса ва воқеалар тўпламига умумий баҳо беради. Статистика ҳар хил ўлчов бирликларидан фойдаланади. Жумладан, кўрсаткичларни пулда, натурада, шартли-натура ва меҳнат бирликларида ифодалайди.

ТИФ статистикаси иқтисодий ҳодисаларнинг вақт ва фазода таққосламаслигини таъминлаш учун уларни жорий баҳолардан ташқари ўзгармас (таққослама) баҳоларда ҳам ифодалайди. Шундай қилиб, ТИФ статистикаси вазифалари ва мазмуни жиҳатдан бухгалтерия ва оператив ҳисоб-китобдан ҳамда бошқа тармоқ статистикаларидан фарқ қилади. Унинг қўлланиш жойи кенг ва мураккабдир.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида ТИФ статистикаси олдида қуйидаги муҳим вазифалар туради:

1. Ташқи иқтисодий фаолиятни, бошқаришни ва кенг жамоатчиликни ҳаққоний статистик маълумотлар билан таъминлаш.

2. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида халқаро иқтисодий алоқаларни ҳар томонлама кенг қамровли ифодаловчи янги статистик кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш.

3. Мамлакатимиз турли тармоқлари иқтисодий фаолиятини чет эл мамлакатлари иқтисодиёти билан мувофиқлаштириш ёрдамида юзага келадиган иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини аниқлаш ва таҳлил қилиш.

4. Чет эл мамлакатлари билан иқтисодий алоқалар самардорлигини ошириш манбалари ва омилларини аниқлаш.

Қисқача хулосалар

ТИФ статистикаси чет эл мамлакатлари билан Ташқи иқтисодий алоқалар олиб борувчи корхоналар ва ташкилотлар ҳамда давлат томонидан амалга ошириладиган чет эл корхоналари, фирмалари ҳамда давлатлари Ўзбекистон Республикаси билан олиб бориладиган иқтисодий алоқаларининг миқдорий томонини уларнинг сифатларидан ажралмаган ҳолда муайян макон ва замонда ўрганади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. ТИФ статистикасининг ўрганиш объекти ҳақида нима биласиз?
2. ТИФ статистикасининг предмети.
3. ТИФ статистикаси услубияти ҳақида нимани биласиз?
4. ТИФ статистикасининг асосий вазифалари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Сиденко А. В., Матвеева В. М. Международная статистика. Учебник. - М.: Дело и Сервис, 2000.
2. Рябушкин Т. В., Симчера В. М. Очерки международной статистики. -М.: Наука, 1981.
3. Сиденко А. В. Социально-экономическая статистика развивающихся стран. -М.: YDN. 1987.

ХАЛҚАРО СТАТИСТИК ТАШКИЛОТЛАР ВА ЧЕТ ЭЛ МАМЛАКАТЛАРИДА СТАТИСТИК ИШЛАРНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

2.1. БМТнинг статистик ташкилотлари

Айрим мамлакатлар бўйича статистика соҳасида олиб борилган ва айрим мамлакатларнинг статистик маълумотлар тўплаш, уларга ишлов бериш, таҳлил қилиш соҳасидаги ишлари халқаро миқёсда махсус маълумотлар тўплаш билан шуғулланувчи хизматларни ву-жудга келишини тақозо эди. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- 1) Миллий статистик хизматлар ташкилоти.
- 2) Байналминал ва мамлакатлараро ҳамда нодавлат хизматлар олиб борувчи ташкилотлар.

Халқаро статистика 1842 йили Халқаро статистиклар анжумани қўринишида юзага келган бўлсада, Иккинчи Жаҳон урушидан кейин халқаро статистиканинг ривожланишида янги босқич бошланади. Унинг асосий сабаби, статистик маълумотларни тўплаш, уларга ишлов бериш, сақлаш ишлари халқаро миқёсда кенг қулоч ёзди. 1946 йили БМТ қошида статистика комиссияси фаолият кўрсата бошлади. Ушбу комиссияга қуйидаги ишларни амалга ошириш юклатилди:

- халқаро статистиканинг ривожланишига ва уни таққослаш ишларини олиб боришларига кўмаклашиш;
- ихтисослашган ташкилотларнинг статистик ишларини мувофиқлаштиришда кўмаклашиш;
- БМТнинг турли ташкилотлари статистик маълумотларини тўплаш ва тарқатиш бўйича кўмаклашиш;
- халқаро миқёсда статистика ишининг ҳамда статистик усулларнинг яхшиланишига кўмаклашиш.

БМТнинг статистика комиссияси ўзининг асосий иш фаолияти шаклида ҳар 2 йилда бир маротаба йиғилиб турадиган сессияни ҳисоблайди. Унинг таркиби доимо янгиланиб туради.

АҚШ, Англия, Франция, Хитой, Ҳиндистон ва Россия вакиллари доимий аъзо ҳисобланади. Жами 24та мамлакат вакили комиссия таркибига киритилади. Бу комиссия таркибида, шунингдек, статистика бюроси ҳам фаолият кўрсатади. Унинг зиммасига халқаро савдо статистикаси, демографик ва ижтимоий статистика, миллий ҳисоблар тизими, халқаро алоқа ва бошқа статистика тармоқлари бўйича маълумотлар тўплаш ва уларга ишлов бериш вазифалари юкланган.

Ўтган асрнинг ўрталарида жаҳон бозорининг вужудга келиши сайёрамиздаги ижтимоий-иқтисодий ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни мунтазам равишда кузатишни талаб қилди. Жаҳон ҳўжалигида миллий иқтисод ўрнини аниқлаш учун, унинг ривожланишини таққослаш учун халқаро статистикага бўлган эҳтиёжни оширди. Кўрсаткичларни ҳисоблашни бир хил усуллариини ишлаб чиқиш ва уларнинг ягона тоифаларини ташкил этиш янада зарур бўлди.

Айнан қадимги даврлардан мамлакатлар ҳақидаги маълумотларга эҳтиёж мавжуд эди. Бу эҳтиёжларни ҳар қандай рақамли маълумотлар қондирар эди. Бундай маълумот буюк кашфиётлар даврида ва халқаро савдонинг кенгайишида, асосан бозор муносабатларининг вужудга келиши даврида жаҳон бозорининг шаклланишида муҳим ривожланиш тусини олди.

XVII-XVIII асрларда бир қатор мамлакатларда миллий даромад ва бойликни баҳолашга уринишлар бўлди. Турли мамлакатларнинг иқтисодий қудратини ўзаро ўлчашга, бошқа мамлакатлар ҳақидаги маълумотларга бўлган қизиқиш кучайди, моҳиятан иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа маълумотларга эҳтиёжлар ўсиб борди. Миллий давлат статистик тизимлари тузила бошланди. Европа университетларида нафақат ёзма статистик ва сиёсий арифметика курсларини, балки халқаро таққослаш курслари ҳам ўтила бошланди.

Халқаро статистиканинг ривожланишига бир қанча сабаблар туртки бўлди, биринчи навбатда, тизимлаштирилган кўрсаткичларнинг йўқлиги ва кўпинча уларни ҳар хил усулларда ҳисоблашнинг мунтазам бўлмаганлиги, миллий статистик хизматларнинг ривожланмаганлиги ва мамлакатлар статистик хизматлари фаолиятини умумлаштирувчи халқаро органларнинг йўқлиги шулар жумласидандир.

Европалик кўзга кўринган иқтисодчилар А. Кетле ва Э. Энгелларнинг ташаббуси асосида 1853 йилдан бошлаб, жаҳондаги стакчи мамлакатлар статистик илмий жамоалари ва статистик хизматлари вакиллариининг қатнашуви билан халқаро статистик кенгашларни мунтазам ўтказиш масаласи ечилган эди. 1875 йилгача ушбу кенгаш сессияларида муҳим ҳўжалик тармоқлари кўрсаткичларининг тартибланган таснифларни ишлаб чиқиш таклифлари, муҳим статистик тадқиқотлар бўйича биргаликда ишлар олиб бориш дастурлари, миллий статистик хизматларни яратиш муаммолари муҳокама қилинган. Ушбу кенгашлар ишида нафақат статистиканинг ёндош соҳаларидан статистик олимлар, балки давлат статистика органларининг намояндалари ҳам қатнашган.

Миллатлар лигаси ва бошқа халқаро ташкилотларнинг тавсиялари асосида 30-йиллардан қатор ҳодисаларининг яқунларини билиб олиш билан, мамлакатлар бўйича маълумотларни ўз ичига олган халқаро статистик йилнома ва қисқача расмий маълумотларни босмадан чиқара бошлашди. Ҳақиқий халқаро статистика асоси шу тарзда тартибга солинган эди. Уни жаҳон ҳўжалиги ва бошқа мамлакатлараро алоқаларни тартибга солиш учун, нафақат чет элдаги ишбилармон шериклар ҳақидаги маълумотларни олиш учун, балки иқтисодий, савдо, маданий ва бошқа алоқаларнинг ривожланиши билан мамлакатларнинг ўзи ҳақида ҳам маълумотларни олиш зарур эди.

1946 йил февралда БМТнинг иқтисодий ва ижтимоий кенгаши 1-сессиясида (ЭКОСОС) - статистика соҳасида ҳамма халқаро тавсияларни тайёрлайдиган орган сифатида—статистика комиссияси ташкил этилди (СКБМТ).

СКБМТнинг ташкил этилиши мамлакатлар ва халқаро ташкилотларда халқаро статистикани амалий қўлланилиши ва сифатини моҳиятан оширди. БМТ СКнинг яратилиши алоҳида мамлакатларда бўлгани каби халқаро ташкилотларда ҳам умумжаҳон статистик ишларини айнан аниқлаб берувчи марказга айланди. БМТнинг статистик стандартлари халқаро ташкилотлар учун мажбурий бўлади ва уларнинг ички фаолиятларидаги миллий статистик хизматлар учун тавсия қилинади. Шу билан бирга улар БМТга, халқаро стандартларга мос келадиган маълумотларни тақдим қилиш тартибини шарҳлайди. Ҳозирда БМТ СК муваффақиятли равишда ўзининг асосий масалаларини ечди ва қуйидагиларни бажаради:

- ўз мажлисида бўлгани каби ЭКОСОС ва БМТ Генерал ассамблеяси учун ҳам ҳужжатларни тайёрлаш;
- БМТнинг статистика соҳаларида бошқарувларнинг услубий ҳужжатлари лойиҳаларини ишлаб чиқиш;
- БМТнинг статистика соҳасидаги тавсияларни лойиҳа бўйича миллий статистика хизматлари мулоҳазаларини тўплаш ва тавсия қилиш;
- БМТнинг статистик маълумотларни босмадан чиқариш учун мамлакатлар ва халқаро ташкилотлардан олинган маълумотларни қайта ишлаш ва тўплаш;
- таққослаш асосида ҳудудий ва умумжаҳон натижаларини билиб олиш ва уларнинг БМТни махсус муассасалари маълумотлари билан чалқанчиқларини билиш;
- миллий статистик хизматни ривожлантириш учун БМТнинг техник ёрдамига муҳтож бўлган мамлакатлар ва йўналишларни аниқлаш;

- умумжаҳон статистикасини мукаммаллаштиришга ва унинг усуллари ривожланишига қўмаклашиш;

- муҳим статистик тадқиқотлар режасини ишлаб чиқиш;

- халқаро статистика маълумотларини тўплаш ва қайта ишлашнинг интеграциялантирилган тизимини яратиш ва ривожлантириш;

- имкониятларни ўрганиб чиқиш ва БМТ статистикаси учун халқаро марказ ва банкларнинг аниқланган маълумотларни яратишда ЭХМларни қўллаш, замонавий маълумот ташувчилар ва статистик маълумотларнинг электрон турларини жорий қилиш.

1993 йилда БМТ ўз котибиятида иқтисодий ва ижтимоий ахборотлар ва ўтказилган сиёсат таҳлили бўлимини ташкил қилди. Бу янги орган, ғояларни таҳлил қилишга ва БМТнинг халқаро ташкилотлар тизимида ўтказган сиёсати натижаларини таҳлил қилишга ёрдамлашиш учун ижтимоий-иқтисодий маълумотларни ишлаб чиқувчи махсус марказга айланди. Шу билан бирга, иқтисодий-ижтимоий, демографик, атроф-муҳит ҳолати ҳақидаги маълумотларни тўплаш асосида, шунингдек мамлакат аҳолиси ва статистика соҳасида техник ёрдам кўрсатиш бўйича жаҳон ривожини таҳлил қилувчи ҳамма вазифаларни бирлаштирувчи муҳим механизм яратди. Ҳар йили бу халқаро ахборотлар асосида БМТнинг умумжаҳон иқтисодий-ижтимоий тафсилотлари тайёрланади.

Ягона халқаро статистика тизими миқёсида БМТ СКнинг роли ошиб бормоқда.

1993 йилда БМТ СК миллий ҳисоб-китоб кўрсаткичларининг халқаро стандарт тизимининг янги вариантини ишлаб чиқди (СНС-93). Бу стандарт бутун миллий статистика маълумотлари тизими учун асос ҳисобланади ва ягона услубий ахборотли асосда БМТда муҳокама қилинадиган ҳудудий ва қўллаб замонавий глобал муаммоларни ҳал қилиш натижаларини миқдорий ўлчаш имкониятларини яратди. БМТ СК яратилиши билан бир қаторда БМТнинг ҳудудий ташкилотлари вужудга келтирилди. Улар қаторида қуйидаги ҳудудий статистиклар кенгаши ташкил этилган. Европа учун—Европа иқтисодий комиссияси—ЕИТ; Осиё ва Узоқ Шарқ учун—ОУШИТ (ҳозир бу тафтиш Осиё ва Океания мамлакатлари учун—ОСКАТО); Лотин Америкаси учун—ЛАИК; Африка учун—АИТ; Фарбий Африка мамлакатларининг гуруҳини ажратган ҳолда—ГАИК. Ушбу ҳудудий комиссиялар котиблигида статистик бўлимлар ташкил қилинган. Бу бўлимлар мамлакатлар ва ҳудудлар ҳақида маълумотлар тўплаш ва ҳудудлар шароитида қўлланиладиган халқаро статистика стандартларини жорий қилишга ёрдамлашиш

учун ҳудудий статистика кенгашларининг ижро этувчи органи сифатида ташкил топган.

БМТ тизимида қуйидаги махсус муассасалар фаолият юритади. Халқаро меҳнат ташкилоти—ХМТ; БМТнинг савдосотиқ ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти—ФАО; Халқаро таълим, фан ва маданият ташкилоти—ЮНЕСКО; Халқаро фуқаролар авиацияси ташкилоти—ИКАО; Халқаро солиқни сақлаш ташкилоти—ХССТ; Халқаро валюта фонди—ХВФ; Халқаро банк—ХБ; Халқаро почта иттифоқи—ХПИ; Умумжаҳон шахсий ақлий меҳнат ташкилоти—УШАМТ; Атом энергияси бўйича халқаро агентлик—МАГАТЭ; Халқаро савдо ташкилоти ва бошқалар. Бу махсус муассасаларда ўзларининг мутахассислик соҳаларидаги халқаро стандарт лойиҳаларини тайёрлайдиган статистик хизматлари мавжуд. Бу ҳужжатлар БМТ СК ва ЭКОСОС да муҳокама қилиниб, маъқуллангач, халқаро статистик стандартларга айланади ва ўз соҳаси бўйича мамлакатлардан олинган маълумотлар тўплаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Улар БМТ СК ва бошқа халқаро ташкилотлар билан мамлакат маълумотларига бўлган бир хил талаб қўнайишининг олдини олиш учун маълумот алмашадилар.

БМТ тизимида кирмайдиган ва халқаро маълумотларни умумлаштириш билан шуғулланувчи халқаро ташкилотлар орасида қуйидагиларни айтиш мумкин: Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ), Европа иттифоқи (ЕИ), Африка ягоналиги ташкилоти (АЯТ), Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) ва бошқа қатор ташкилотлар. Уларнинг барчаси маълум дастур асосида ўз аъзо мамлакатларининг статистик маълумотларини ва ўз тавсияларига мос келган ҳолда кўрсаткичларни бир хил ҳисоблашни умумлаштиради, йиғади ва нашр қилади. Уларнинг тавсиялари БМТнинг халқаро статистик стандартларига асосланган, мамлакатлардаги кўрсаткичлар тизими таркибининг таққосланишини таъминлайди.

Бир қатор халқаро ташкилотлар аъзо мамлакатларнинг тор соҳа фаолиятлари ҳақидаги маълумотларни умумлаштирадилар. Бундай ташкилотлар сафига кит овловчи корхоналар кенгаши киради (КОКК). Бу кенгаш ҳозирда мамлакатларни денгизчиликка риоя қилишини назорат қилади. Шунингдек, йўқолиш хавфи бўлмаган алоҳида сут эмизувчилар турини овлашга квоталар беради. Ҳамма халқаро ташкилотларда, уларнинг статистик хизматларида битта мақсад ва вазифа бор, бу улар томонидан ишлаб чиқилган кўрсаткичлар тизими таркибини таққосланишини кўрсатишдир.

Халқаро ташкилотлар ва мамлакатларнинг алоҳида ста-

тистик хизматлари амалиётида бундай статистик кўрсаткичларнинг стандартлаштирилган тизimini ва уларнинг ягона ҳисоблаш усулларини жорий қилиш, халқаро статистикани мустақил статистика бўлимида амалга оширилади.

Шуниси равишанки, БМТ тизимининг юқорида келтирилган (ва келтирилмаган) халқаро ташкилотларида, шу билан бирга БМТга кирмайдиган ташкилотларда доимо халқаро статистиканинг катта ҳажмли маълумотлари айирбошланади. Халқаро ташкилотлар ва алоҳида мамлакатларнинг маълумотлари оқимини тартибга солиш учун БМТда бундай маълумотларни жаҳонда муносабатнинг аниқ чизмаси ишлаб чиқилган.

Шундай қилиб, БМТ жаҳоннинг асосий халқаро статистик маълумотлар оқимлари йўналишларининг максимум даражада бир хиллатилишини бартараф қилиб, уни тўплаш, қайта ишлаш, тарқатиш харажатларини камайтириб, тартибга солиб турди.

Бундан ташқари, БМТ ўтган ярим аср ичида ҳар хил мамлакатларнинг кўрсаткичлари таққослигини, уларнинг натижаларини таъминлаб, халқаро статистик маълумотлар таркибининг муҳим унификациясини қўлга киритди. Бунга БМТнинг халқаро статистик тавсияларини ишлаб чиқиш босқичларининг ишлаб чиқилган тартиблари ёрдам берди. Бу тавсиялари БМТ СК талабномалари асосида тайёрланади, кейин БМТ СКда ва мамлакатларда муҳокама қилинади ва ЭКОСОСга якуний муҳокама ва тасдиқлашга берилади. Бундан кейин ушбу тавсиялар БМТнинг расмий ҳужжатларига айланади. Бундай тартиб ҳамма халқаро статистик стандартлар учун мажбурийдир. Бу БМТнинг нашр қилинадиган статистик маълумотларини максимал даражада таққосланишини таъминлайди. I-чизмада халқаро статистик стандартларнинг ишлаб чиқариш босқичлари кўрсатилган. I-чизмада кўрсатилган БМТнинг халқаро статистик стандартларининг ишлаб чиқариш қўйидаги тамойилларга асосланади.

Биринчи босқичда, янги ёки ҳаракатда бўлган халқаро тавсияларнинг мукамаллигини ишлаб чиқиш, масалан, номоддий фаолиятлар кўрсаткичларини ҳисоблашда янги стандартларни ишлаб чиқиш учун талаблар аниқланади. Бундай вақтда БМТ СК мажлисида янги стандартни тайёрлаш масаласи ечилади ва БМТ СКга, БМТнинг ўша ҳужжати бўйича таклифини тайёрлаш учун экспертлардан ташкил топган ишчи гуруҳини яратиб вазифаси юклатилади. Статистиканинг умумий муаммолари бўйича ишчи экспертлар гуруҳи мамлакатлар мутахассисларидан вужудга келтирилади. Статистиканинг алоҳида махсус муаммолари лойиҳаси БМТ тизимидаги махсус муассасалар экспертлари томонидан тайёрланади.

Иккинчи босқичда, БМТ СК экспертлар таклифини тўплайди ва умумлаштириб лойиҳани миллий статистика органларига баҳо ва мулоҳаза қилишга юборади.

Учинчи босқичда, БМТ СК ушбу тавсия лойиҳаси бўйича аниқ мулоҳазаларни олгандан кейин, у ушбу фикр—мулоҳаза ва тузатишларни умумлаштириб, БМТ ҳужжатининг ягона лойиҳаси шаклига келтиради.

Тўртинчи босқичда, БМТ СК бу фикр — мулоҳаза ва тузатишларни БМТ ҳужжатининг лойиҳасига киритади, шу билан бирга уни БМТ СКга тақдим этади.

Бешинчи босқичда, БМТ СКга тақдим этилган БМТ ҳужжати лойиҳасини ҳар томонлама муҳокама қилади ва зарурият пайтида тузатиш ёки аниқликлар киритади. Бундан кейин ҳужжат лойиҳаси ЭКОСОСга топширилади.

Олтинчи босқичда, БМТнинг статистик стандарт тавсияси ЭКОСОСнинг мажлисларидан бирида кўриб чиқиб тасдиқланади, кейин халқаро ташкилот ва мамлакатларнинг статистик органлари қўллайдиган БМТнинг расмий ҳужжати бўлади.

БМТнинг услубий ҳужжати бта расмий тилда нашр қилинади, шу жумладан рус тилида, биринчидан — бу БМТнинг М серияли ҳужжати (услубий), яъни БМТнинг стандартлари ва тавсиялари; Иккинчидан — БМТнинг F серияли—алоҳида статистика бўлимлари бўйича услубий тадқиқот ҳужжатидир.

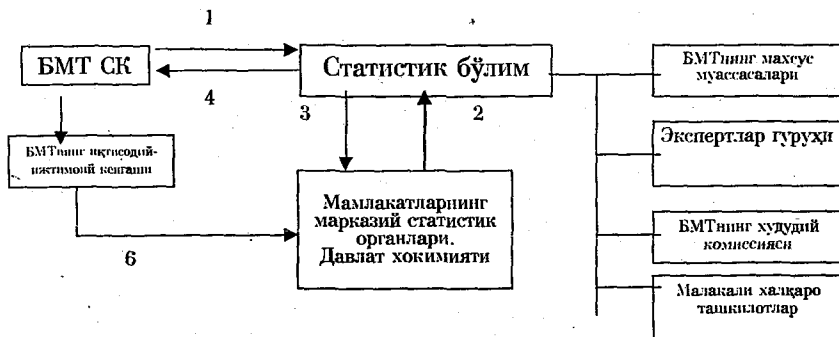
БМТнинг катта нашрларидан ташқари, БМТ тизимида кирмайдиган бошқа халқаро ташкилотларни хилма-хил статистик нашрлари ҳам мавжуд, лекин булар маълум даражада БМТнинг статистик стандартларига асосланади.

Бутун халқаро статистик маълумотлар наشري, таққослаш асосида бутунлай ҳар хил мамлакатларнинг ривожланишга интилиш ҳақидаги ҳаддан ташқари муҳим маълумотлари манбаидан ташкил топган.

Ҳисобот ва статистиканинг халқаро стандартлари. Халқаро стандартлар, ҳар хил давлатларда ҳисобланган кўрсаткичларнинг таққосланиши учун ўрнатилади, уларнинг ёрдами билан дунёдаги муҳим ижтимоий-иқтисодий ҳодисалар бир хил таъриф-тавсиф қилинади ва бутун дунё, ҳудуд, мамлакатлар бўйича натижалар чиқарилади.

БМТнинг бундай ҳужжатларига аввало, миллий ҳисоб-китобчилик тизими кирди. У 1951 йилда БМТ СК экспертлари томонидан ишлаб чиқилган ва 1953 йил ЭКОСОСда тасдиқланган. Ҳозирда амалиётда бўлган халқаро МХТ варианты бир неча йил давомида тайёрланди, 1993 йилда у ЭКОСОСда тасдиқланди ва халқаро ташкилот ва давлатларда амалий қўллаш

учун тавсия қилинди. Ушбу халқаро стандарт, тўлов баланси билан ўзаро боғлиқлик бўлган тармоқлараро алоқалар жадвалига ва ишлаб чиқариш омилларининг назариясига асосланган бир хил кўрсаткичларини қўллашни тартибга солади.



1-чизма. Халқаро статистика бўйича БМТнинг тавсияларини ишлаб чиқиш чизмаси

Чизмадаги сонлар маъноси: 1 — бошланғич сўров; 2 — таклиф лойиҳаси; 3 — давлатлар мулоҳазаси; 4 — илк лойиҳа; 5 — комиссия лойиҳаси; 6 — БМТ тавсияси.

Бундай кўрсаткичлар тизими ёрдамида мамлакатдаги қайта ишлаб чиқариш жараёнлари ва ҳўжалик секторларидаги қайта ишлаб чиқишда таклиф-тавсия қилинади.

БМТнинг умумуслубий ҳужжатлари қаторига МВФ мутахассислари томонидан тайёрланган тўлов балансини тузишни кўрсатиш мумкин. Унинг 1993 йилдаги бешинчи наشري услубий жиҳатдан МХТ — 93 билан ўзаро боғланган. У мамлакатдаги ҳар бир ҳўжалик секторида эгалик қилаётган субъектларнинг Ташқи иқтисодий фаолиятлари натижаларининг кўрсаткичларини бир хил ҳисоблашга ёрдам бериш учун таклиф қилинган.

Бундай муҳим ҳужжат бўлиб, 1979 йилда миллий статистика фондларининг тамойилларини бошқариш ҳужжатлари ҳисобланади. Уларга 1993 йилда аниқлик киритилган ва МХТ — 93нинг таркибий қисми бўлган иқтисодий харажат кўрсаткичларини ҳисоблаш усуллари асослари баён қилинган.

1) Ҳар қандай фаолиятнинг халқаро стандарт таснифи — МСОК.

У ҳўжалик тармоқларининг статистик кўрсаткичларини гуруҳлашни тартибга солади. Ўзбекистонда унга ўхшаш — ОКОНХ,

ҳар бир ҳолатда кириш калитлари билан МСОКга индекслар мос келади. У 1949 йилда биринчи бўлиб БМТда ишлаб чиқилди ва 1958, 1968 ва 1990 йилларда аниқликлар киритилди.

2) Халқаро стандарт савдо таснифи — ХССТ. У биринчи марта 1951 йилда ишлаб чиқилган ва 1961, 1968, 1975 ва 1990 йилларда аниқликлар киритилган. 1953, 1961, 1987 йилларда индекслар билан тўлдирилган.

3) 1987 йилда БМТда йирик иқтисодий гуруҳларда товарлар таснифи ишлаб чиқилди (ЙИГТТ). Унда ишлаб чиқариш воситаларини экспорт-импорт учун товарлар, оралиқ ва истеъмол товарлари аниқланади.

4) ЮНЕСКО томонидан ишлаб чиқилган, халқаро стандарт таълим таснифи 1974 йилдан бошлаб, уч асосий таълимнинг босқичида ўқиётган ягона гуруҳлар учун фойдаланилмоқда.

5) 1958 йилдан бошлаб, МОТда ишлаб чиқилган халқаро стандарт маслақлар таснифи фаолият юритмоқда, унга бир неча марта аниқлик киритилган.

6) Халқаро стандарт бандилик таснифи. У ҳам МОТда ишлаб чиқилган аҳоли бандилик турларини таъриф-тасниф қилиш учун фойдаланилади.

7) Халқаро стандарт касалликлар, ўлимлар ва ногиронлик таснифи. У 1948 йилда ВОЗ томонидан ишлаб чиқилган ва соғлиқни сақлаш органларининг жорий амалиётини акс эттириш учун бир неча марта аниқлик киритилган.

Одамларнинг турли хил фаолият юритиш соҳалари бўйича яна ўнлаб бошқа халқаро таснифлар мавжуд. Охириги вақтда махсус халқаро туризм кўрсаткичлари таснифи ишлаб чиқилган.

Кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқишни бошқариш халқаро стандартлари ниҳоятда кўп кўрсатиб ўтилган. Бу гуруҳда кўпроқ амалий эътибор БМТнинг статистик йилномасига услубий изоҳлар ва уни тўлдирувчи БМТнинг йиллик статистик маълумотлари молик. Халқаро меҳнат статистикаси ва бошқа қатор нашрларга бир хил услубий изоҳлар берилади. Умумжаҳон тадқиқотлари аҳолини ва турар жойларни рўйхатга олиш, ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, савдо ва ҳоказоларни тартибга солиш ҳақида услубий кўрсатмалар асосий роль ўйнайди. Статистика учун БМТ СТ тавсиялари ва бошқаришларига мос келадиган кўрсаткичлар ҳисобининг усули ва тартиби келажакдаги кашфиёт ва аниқлашларни қўлга киритди. Қисман аҳолининг табиий ҳаракати; аҳолини рўйхатга олиш тартибининг тамойил ва тавсиялари; уй-хўжаликларда истеъмолни баҳолаш усули; транспорт ишларини баҳолаш усуллари ва аниқланиши, кўрсаткичларини ҳисоблаш тамойиллари муфассал равишда иш-

лаб чиқилган. Ўхшаш тавсиялар БМТ тизимининг махсус муассасаларида ҳам тайёрланди. Шундай қилиб, МОТ бандлик ва ишсизлик, иш ҳақи, иш вақти, истеъмол баҳоларининг индекси, ишлаб чиқариш фалажлиги, меҳнат унумдорлиги ва бошқа тармоқлар статистикаси бўйича тавсияларни нашр қилади. ФАО—қишлоқ хўжалик ҳисоб-китоб балансини олиб бориш, алоҳида маҳсулот кўрсаткичларини, қишлоқ хўжалик майдонларининг, ҳосилдорликни, алоҳида савдо-сотиқ турлари айланмасининг балансини олиб бориш бўйича тавсияларни ишлаб чиқади ва мукаммаллаштиради. ЮНЕСКО — мактаб муассасаларидаги истеъмол кўрсаткичлари; таълим харажатлари, ўқувчиларнинг ўқишни ташлаш сабабларини; таълимни тўхтатишдан қилинган йўқотишларни; китоб чиқариш ва даврий нашриёт, фан-техника ривожининг таъриф-тавсияларини ҳисоблаб чиқиш бўйича услубий тавсияларни ишлаб чиқади. Оила бюджетларини танланма тадқиқот қилиш, уй хўжалигини танланма тадқиқот қилиш, турли хил статистик кузатиш объектларини рўйхатга олиб бориш, «ишлаб чиқариш харажатлари» жадвалларини тузиш ва уларни таҳлил қилиш муаммолари ва ҳоказолар бўйича бошқаришда муҳим роль ўйнайди.

Маълумот гуруҳларида БМТнинг ўнлаб халқаро стандартлари бор. Уларга қуйидаги мунтазам аниқлайдиган ва янгилайдиганларни белгилаймиз:

- халқаро ўлчамлар ва вазнлар;
- статистика учун географик ҳудудларнинг номенклатураси;
- жаҳон мамлакатлари ва миллатларнинг номлари;
- халқаро стандарт кўрсаткичлари;
- жаҳоннинг божхона зоналари;
- халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган статистик кўрсаткичлар рўйхати;
- коэффициентларнинг миллий ўлчов бирлигидан метр ўлчов бирлигида қайта ҳисоблаш;
- аҳолининг табиий ҳаракатини рўйхатга олиш усуллари-нинг маълумотномаси;
- жаҳон статистик ташкилотлари маълумотномаси;
- жаҳон маориф ташкилотлари маълумотномалари.

Ҳозирда-статистика соҳаси бўйича 150дан ортиқ халқаро стандартлар қўлланилмоқда. Улардан 60таси БМТ СКда, қолганлари эса БМТ тизимининг махсус муассасаларида ишлаб чиқилган. Бундай стандартлар асосида мамлакатлар учун БМТда махсус сўровномалар тузилади. Бу сўровномаларда халқаро ташкилотларни қизиқтирадиган тегишли кўрсаткичлар бор ва булар бўйича мамлакатлар томонидан маълумотлар сўралади.

Ушбу сўрономаларда халқаро стандартларга мос равишда бундай кўрсаткичларни қандай ҳисоблашнинг қисқа услубий тушунтирилиши мавжуд. Бундай сўрономалар ёрдамида БМТнинг статистик хизматлари халқаро статистик кўрсаткичлар тизимида ишлаб чиқилган муҳим маълумотлар йиғилади. Унинг халқаро ташкилотлар тармоқлари орқали ўтиш йўллари 1-чизмада кўрсатилган.

Статистика ўз кўрсаткичларини маълум даражада бухгалтерия ҳисоботи маълумотларига асослантиради. Шунинг учун 1968 йилда БМТ СК МХТ тамойиллари билан бухгалтерия ҳисоботи тамойилларини ўзаро боғлашга ҳаракат қилади. Халқаро бухгалтерлар уюшмаси: Стандарт бухгалтерия қўмитаси билан (1973 йилдан), бухгалтерларнинг халқаро Федерацияси (1977 йилдан), Европа бухгалтер-экспертлари Федерацияси ва бошқалар билан алоқалар йўлга қўйилган. Мана шу мақсадлар учун 1982 йилда мамлакатларнинг даврий аниқланадиган халқаро стандартлар бухгалтерия ҳисоботини амалиётда жорий қилишда ёрдамлашадиган халқаро стандарт ҳисоб-китоб бўйича БМТнинг ҳукуматлараро эксперт гуруҳи тузилди. Ҳозирда МХТ — 93 тамойилларига асосланган 30 тадан ортиқ бундай стандартлар камчилик билан фаолият юритмоқда. Бундай стандартлар янада тўлиқ ва мунтазам равишда Францияда, умуммиллий ҳисоб режаси орқали жорий қилинган.

Бухгалтерия ҳисоботининг халқаро стандартларида унинг муҳим ҳисоб бўлимлари ва уларнинг таққослиги бўйича мос кўрсаткичларнинг таркибини бир хил тушунишни таъминлайдиган муҳим ҳолати тартибга солинади. Бу ҳисоботларда ҳисобни шакллантиришнинг қаттиқ мажбуриятларисиз ишлаб чиқиш имкони берилади. Ҳамма бухгалтерия ҳисоботи стандартларини қуйидаги бўлимлар бўйича гуруҳлаш мумкин:

- умумуслубий;
- ташкилот фаолиятининг умумий йўналишини таъриф-тавсиф қиладиган;
- уларнинг алоҳида фаолият турини таъриф-тавсиф қиладиган;
- мол-мулк ва активларнинг алоҳида турларини ҳисобга оладиган;
- давлат субсидиялари ва ижтимоий чегараларини ҳисобга оладиган.

2.2. Чет эл мамлакатларида статистик хизмат ташкил этилишининг асосий тамойиллари

Чет эл мамлакатларида статистик маълумотларни жамлаш, уларга ишлов бериш ҳамда таҳлил қилиш ишлари статистик хизматлар зиммасига юкланган. Тузилиш нуқтаи назаридан, ушбу статистик хизматлар бутунлай давлат томонидан назорат қилинади ёки айрим вазирлик, қўмиталар зиммасига юкланган.

Статистик хизматлар марказлашган ёки марказлашмаган бўлиши мумкин. Статистик ишларни марказлашган ҳолда олиб бориш Фарбий Европа давлатлари ва Канадада кенг тарқалган. Марказлашмаган статистик хизматлар тизими АҚШ, Япония, Францияда ташкил этилган. Буюк Британияда эса аралаш тизим мавжуд. Ҳар бир статистик тизимнинг ижобий ва салбий томонлари мавжуд.

Марказлашган ҳолда олиб бориладиган статистик ишларни ягона дастур асосида олиб бориш имконияти пайдо бўлади.

Марказлашмаган ҳолда олиб борилаётганда эса, ҳар бир вазирлик, қўмита зарур бўлган маълумотларни ўзининг ички имкониятларидан, талабларидан келиб чиққан ҳолда тўплайдилар.

2.3. Бошқа халқаро ташкилотларда статистик хизматнинг ташкил этилиши

Статистика бўйича зарур бўлган маълумотларни жамлаш иши БМТдан ташқари бошқа бир қанча халқаро ташкилотлар томонидан ҳам олиб борилади. Шуларнинг айримлари билан танишиб чиқамиз:

1. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти.

Бу ташкилотнинг статистик фаолияти иқтисодий тавсифга эга бўлиб, иқтисодий сиёсатни пул айланмаси, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари, солиққа тортиш, молиявий масалалар, ишчи кучидан фойдаланиш, шунингдек, саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқлар бўйича маълумот тўплашни қамраб олади. Ҳозирги вақтда ушбу ташкилот 3та асосий иқтисодий муаммо билан шуғулланади:

- миллий ҳисоблар тизимини ўзаро таққослаш;
- иш ҳақи масалалари;
- меҳнат ресурслари.

2. Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕЭС) иқтисодий статистика фаолияти ушбу ташкилотнинг фаолияти ўзариб боргани сайин такомиллашиб, ривожланиб борди. Ҳозирги вақтда ушбу ташкилот фаолияти барча иқтисодий тармоқларни қамраб олган.

3. Халқаро статистика институти — бу нодавлат ташкилот бўлиб, статистик усулларнинг ривожланиши ва тақомиллашиши бўйича олиб бориладиган ишларни мувофиқлаштиради. Ушбу институт 1885 йили статистик олимларнинг халқаро ассоциацияси кўринишида юзага келган.

Халқаро статистика ва статистика фанларининг ривожланишида муҳим ролни халқаро статистика институти (ХСИ) эгаллаган ва ҳозир ҳам эгаллаб келмоқда. У 1885 йилда 50та мамлакат статистик органларининг амалиётидаги ходимлари ва фан намойидаларини жипслаштирувчи соф илмий ташкилот сифатида яратилган эди. ХСИ низомига биноан, бу ташкилотнинг асосий вазифаси бўлиб, турли мамлакатларнинг статистик кўрсаткичларини таққослаш учун тавсияларни тайёрлаш йўли билан жаҳон мамлакатларида статистик усулларини ривожлантириш ва мукамаллаштириш ҳисобланади. Шунингдек, ХСИ мамлакатлар бўйича умумлаштирилган материалларни тўплаш ва нашр қилиш билан ҳам шуғулланган. ХСИнг кейинги фаолиятида математик усулларни тўплаш ва нашр қилиш билан ҳам шуғулланган.

Кейинги йилларда халқаро статистиканинг ривожланиши Миллатлар Лигаси статистика органлари чегараларида иқтисодиёт ва молия бўлими вужудга келди. Бу бўлим ХСИ ёрдами билан халқаро статистика кўрсаткичлари тизимининг амалий асосларини ишлаб чиқди, бундай кўрсаткичларнинг миллий статистика органлари томонидан бир хил ҳисобланиши учун таймийил ва тавсияларни таърифлаб берди. Миллий иттифоқ билан бир қаторда бошқа халқаро ташкилотлар: Рим аграр институти, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро почта ва телеграф иттифоқ кабилар ва ўзининг статистик хизматлари бўлган қатор бошқа ташкилотлар ҳам иштирок этган эди.

Статистика бўлими билан бирга БМТ СК, ўзининг статистик хизматларига эга бўлган 230тадан ортиқ мамлакат ва ҳудудларни бирлаштириб, бутун дунёнинг статистик ишларини ташкил қилмоқда. Шунингдек, икки мингга яқин турли хил халқаро ташкилотларининг статистик маълумотларини ҳам ташкил қилмоқда. Бу вақтда ХСИ фаолияти статистик кўрсаткичларни бир хил ҳисоблаш усулларини ва умум яроқли таснифлар, турли хил мамлакатлар статистика хизматларининг ўзаро амалий ва илмий малакалар алмашишини ишлаб чиқишда кўмаклашишига қаратилган бўлади. ХСИ фаолиятининг марказида мунотазам сессиялар туради. Бу сессияларда бутунлай бошқа иқтисодий ва иқтисодий статистика муаммолари, математик статистикани қўллаш ва бошқалар бўйича маърузалар тин-

гланади ва муҳокама қилинади. Охирги йилларда ХСИда халқаро статистика муаммолари бўйича статистика хизматлари бошқармалари учун амалиётлар олиб борилди. 1996 йилда европалик статистиклар учун семинар олиб борилди. Бу семинарда Нидерландия статистика бюроси фаолияти, тажрибаси, шунингдек маълумотларининг мукаммаллаштирувида халқаро статистик хизматларнинг роли ҳақида фикр алмашишлари жой олган эди. ХСИ президенти ва евростат директорлари маърузалари тингланди. Калькутта, Бомбей, Бейрут, Қоҳирада ХСИ бюджетининг учдан икки қисми сарфланадиган ХСИНинг ўқув марказлари мавжуд. Бу марказларда статистиканинг турли хил соҳа мутахассислари, Африка ва Осиё мамлакатларининг статистиклари қайта тайёрланади.

Ўтган асрнинг 90-йилларида ХСИ, халқаро статистикани унинг аниқлиги, ўз вақтида тақдим этган ва қулайлик, махфийликни таъминлаш каби турли хил муаммолар бўйича махсус кенгашлар ўтказиш бошлади. Унинг фаолияти деярли миллий ва халқаро ташкилотлар билан боғлиқ. ХСИНинг БМТга кирмайдиган ихтисослашган муассасалари ЗКОСОС ва ЮНЕСКОда маслаҳатчилик мавқеига эга. ХСИ мунтазам равишда БМТнинг СК фаолиятида қатнашади. ХСИ мунтазам равишда халқаро статистика маълумотларини нашр қилади, ўзининг мажлислари материалларини босмадан чиқаради, маълум кўрсаткичлар дастури бўйича жаҳоннинг йирик шаҳар йилномаларини мунтазам равишда босмадан чиқаради, ХСИНинг уставига кўра ривожланаётган давлатларга статистика услубиятини такомиллаштириш юзасидан, турли статистик ишлар борасида ходимлар тайёрлаш соҳасида тўпланган маълумотларни қайта ишлаш, уларни тўплам кўринишида чоп этишга ёрдам беради. Булардан ташқари статистика ишини олиб бориш қуйидаги халқаро ташкилотларда ҳам йўлга қўйилган:

- халқаро эконометрика жамиятида;
- халқаро сиёсий фанлар асоциациясида;
- аҳоли нуфузини ўрганиш халқаро иттифоқи;
- халқаро Африка институтида;
- америкааро статистик институтларда ва бошқа жойларда олиб борилади.

Қисқача хулосалар

Халқаро миқёсда статистик маълумотлар тўплаш иши:

- 1) Халқаро ташкилотлар қошидаги статистик бўлимлар.
- 2) Миллий статистик хизматлар ташкилотлари зиммасига юклангандир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. БМТнинг ихтисослашган ташкилотлари.
2. БМТ қошидаги Статистика Комиссияси фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
3. Халқаро статистика институти фаолияти.
4. Евростат фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?
5. Чет эл мамлакатларида статистик хизматнинг ташкил этилиши.

Асосий адабиётлар

1. Григорук Н.Е. Методические проблемы статистики внешнеэкономических связей. Вестник статистики. 1998г. №10.
2. Сиденко А.В. Социально-экономическая статистика развивающихся стран. М. УДН. 1987.
3. Сиденко А.В. и др. Международная статистика. Учебник. -М.: Изд. Дело и сервис, 1999.

III боб

ХАЛҚАРО СТАТИСТИКАДА ҚЎЛЛНИЛАДИГАН МУҲИМ ТАСИИФЛАР ВА ГУРУҲЛАШЛАР

3.1. Иқтисодий фаолият тармоқларининг халқаро таснифи

Илк бор статистик маълумотларни ягона таснифни тузиш бўйича ҳаракатлар XVIII аср ўрталарида амалга оширилган эди. Австрия олимлари 1857 йили ишлаб чиқариш тармоқларини назарий жиҳатдан 8 гуруҳга ва 34 синфга бўлишни таклиф қилдилар. Афсуски уларнинг бу назарий фикрлари амалиётда ўз татбиқини топмади. 1895 йили ижтимоий-иқтисодий фаолият шакллариини тайёр маҳсулот олиш учун хомашёга технологик ишлов бериш усуллариини боғлаш имкониятлари топилди. Ушбу боғланиш куйидаги схемага асосланган эди:

A гуруҳи. Хомашё ишлаб чиқариш.

I. Ер устидан фойдаланиш.

1. Қишлоқ хўжалиги.

2. Балиқчилик ва овчилик.

3. Кўчманчилик.

II. Минераллар қазиб олиш.

B гуруҳи. Хомашёга ишлов бериш ва ундан фойдаланиш.

I. Саноат.

II. Транспорт.

III. Савдо, банклар, суғурта ташкилотлари.

B гуруҳи. Ижтимоий ташкилотлар ва эркин мутахассисликлар.

I. Ҳарбий кучлар.

II. Бошқариш.

III. Эркин мутахассисликлар.

IV. Даромадлар ҳисобига яшовчи шахслар.

V. Хизматкорлар.

Халқаро статистик таснифларни тузишга Миллатлар Лигаси томонидан тузилиб, 1925 ва 1938 йилларда тақдим этилган тасниф чизмалари ҳам катта ҳисса қўшди. 1948 йили БМТ Статистика комиссиясининг янги таснифини ишлаб чиқди. Ушбу тасниф Халқаро стандарт тасниф асосини ташкил этиб, ҳозирги кунга қадар фойдаланиб келинаётган жаҳон кодировкаларига асос солган.

Иқтисодий фаолият тармоқлари таснифи масаласи чет эл иқтисодчилариини яқин 10-15 йил ичида, айниқса қаттиқ қизиқтира бошлади. Ҳозирги вақтда БМТнинг статистика бюроси

томонидан тақдим этилган тасниф қўлланиб келинмоқда. Ушбу тасниф унчага қўлланилган таснифлардан жуда катта фарқ қилмай, асосан чет эл мамлакатларида қўлланиб келинаётган таснифларни ўзаро мувофиқлаштириш, бир асосга келтириш натижасида юзага келган.

Халқ хўжалиги тармоқлари ва тармоқчаларининг таснифи бир турдаги корхоналар ўртасидаги алоқаларни аналитик ўрганишни ҳамда ишлаб чиқаришнинг бевосита иқтисодий, технологик ва бошқа жараёнларини чуқурроқ ўрганишга қаратилган. Халқ хўжалиги тармоқларини ўрганишда тасниф асосинга нима қўйилиши асосий масала ҳисобланади. Масалан: саноатнинг тармоққа ажралишига асос қилиб нимадан олиш керак? Қандай белги тасниф асосини ташкил қилиши керак? Унда қуйидаги 3 ҳолатни келтириш мумкин:

1. Хомашёнинг бошланғич шакли. Масалан: барча металлга ишлов берувчи корхоналар металлургия тармоғига ва шу каби кўпчилик саноати, тамаки саноати, озиқ-овқат саноати ва бошқаларни ташкил этади;

2. Маҳсулотнинг истеъмол қиймати бўйича таснифлаш. Масалан: қишлоқ хўжалиги, транспорт машинасозлиги, қуrol-аслаҳа ишлаб чиқариш.

3. Технологик ишлов бериш жараёнлари.

Бу белгига кўра саноат тармоғи қазиб чиқариш ва ишлов бериш тармоғига бўлиниши мумкин. Шунингдек, тўқима-чилик, кимё, металлургия саноати ҳам шу белги асосида юзага келади. БМТ нинг 1993 йили қабул қилинган охириги тахриридаги таснифига кўра халқаро тармоқлар таснифи 9 та йирик бўлимдан иборатдир.

1) Қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, овчилик ва балиқчилик.

2) Тоғ-кон саноати.

3) Ишлов бериш саноати.

4) Электрэнергия ишлаб чиқариш, газ ишлаб чиқариш, сув таъминоти ва санитария хизмати.

5) Қурилиш.

6) Транспорт, алоқа ва омборхона хўжалиги.

7) Молия, суғурта.

8) Давлат коммунал ва шахсий хизматлар кўрсатиш.

3.2. Иш фаолиятларининг халқаро таснифи

Иш фаолиятларининг халқаро таснифи БМТ нинг халқаро меҳнат ташкилоти томонидан олиб борилган кўп йиллик изланишлар натижаси бўлиб, 1993 йили тўлдирилган янги таҳ-

ририятда эълон қилинди. Халқаро фаолиятлар стандарт таснифлари асосига «Фаолият тури белгиси» асос қилиб олинди. Фаолиятлар халқаро стандарт таснифнинг асосий амал қилувчи гуруҳлари қуйидагилардир:

1. Бошқарув ва маъмурий ходимлар.
2. Интеллектуал ва илмий ходимлар.
3. Оралиқ касблар (техниклар, операторлар, кичик тиббиёт ходимлари, диний муассасалар ходимлари).
4. Маъмурий персонал (котибалар, фазначилар, девонхона ходимлари, хизмат кўрсатувчи ходимлар).
5. Савдо ходимлари.
6. Қишлоқ хўжалиги ходимлари, балиқчилар, ўрмончилар.
7. Хунардмандлар ва ёрдамчи ходимлар (қурувчи, шахтёр ва ҳ.к.).
8. Машина ва ускуналар операторлари.
9. Малакасиз ходимлар (қоровуллар, юк ташувчилар, кўчада савдо қилувчилар ва ҳ.к.).
10. Ҳарбийлар.

Юқоридаги йириклаштирилган гуруҳлардан 2-даражали 84 та гуруҳ, 3-даражали 384та кичик гуруҳчалар ва 1506 та майда гуруҳчалар 5500 та фаолият турларини ўз ичига қамраб олади. Ушбу гуруҳларни тузишда айрим ноаниқликлар мавжуд. Масалан: бухгалтерлар 1-гуруҳга, ҳисобчилар 4-гуруҳга киритилган ва шунга ўхшаш ноаниқликлар учраб туради. Шу сабабли ушбу тасниф ҳам бир қанча ўзгартиришлар киритишга муҳтож. Ушбу таснифни амалга оширишда ақлий ва жисмоний касб вакиллари ни ажратиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи ходимлар гуруҳида фермер ва қишлоқ хўжалиги корхоналарини бошқарувчилар бир гуруҳга бирлаштирилганлар. Бу ҳам бизнинг фикримизга тўғри эмас. Шунга ўхшаш айрим ноаниқликлар бошқа гуруҳларда ҳам мавжуд.

3.3. Халқаро савдо таснифи

Халқаро савдо таснифи бошқа таснифларга қараганда бир мунча кенг ва батафсил тузилган. Унинг асосий сабаби, савдо таснифининг ҳар бир мамлакат божхона сиёсати билан боғлиқлигидир. Ташқи савдода товарлар ассортименти кенг бўлиб, у ерда озиқ-овқат моллари билан ишлаб чиқариш воситалари ҳам мавжуд. Савдо таснифини амалга оширишда товарлар таснифи билан халқ хўжалиги тармоқлари таснифини мувофиқлаштириш зарурдир. Агар товарлар таснифи асосига тармоқ белгиси билан мос тушмайдиган белги асос қилиб олинса, у

ҳолда маълумотларни таққослашда бир қанча қийинчиликлар юзага келади. Маҳсулотларни илмий нуқтаи назардан таснифлашда уларнинг истеъмол қийматларидан келиб чиқилади. Айрим ҳолларда уларнинг таркиби ҳам ҳисобга олинади. Уларни иқтисодий таснифлашда маҳсулотларнинг кимёвий таркиби, моддий таркиби ҳам ҳисобга олинади. Айрим ҳолларда истеъмол қиймати белгиси тасниф асосини ташкил этувчи белги сифатида уларнинг тармоққа бўлинишини ифодалаб бера олмайди. Масалан: озиқ-овқат маҳсулотлари саноат тармоғида ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам ишлаб чиқарилиши мумкин. Тармоқ ва маҳсулотлар таснифининг бир-бирига мос тушмаслигини ташқи савдо номенклатурасида мавжуд бўлган пахта ва пахта чиқиндилари мисолида ҳам кўриш мумкин. Пахтани қишлоқ хўжалиги ёки саноат маҳсулотига киритиш мумкин. Ташқи савдо айланмасига пахта чигитдан тозаланган ҳолда киритилади. Бундай тозалаш авваллари қишлоқ хўжалигида амалга оширилган бўлсада, кейинчалик пахта тозалаш корхоналарида амалга оширила бошланди. Биринчи ҳолда пахта қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, иккинчи ҳолда эса саноат маҳсулоти деб ҳисобланади. Бунга ўхшаш муаммолар ҳалигача учраб туради. 1993 йили БМТ нинг статистика қўмитаси томонидан халқаро стандарт савдо таснифининг учинчи матини тасдиқлайди. Ушбу таснифга кўра қуйидаги йирик бўлимлар мавжуд:

1. Озиқ-овқатлар (10 та гуруҳга бўлинади).
2. Ичимлик ва тамаки маҳсулотлари (2 гуруҳга бўлинади).
3. Бирламчи хомашё (ёқилғидан ташқари 9 гуруҳ).
4. Ёқилғи ва мойлаш материаллари.
5. Ўсимлик ва ҳайвон ёғлари (7 гуруҳга).
6. Кимё маҳсулотлари (9 гуруҳга бўлинади).
7. Саноат ярим фабрикатлари (9 гуруҳга бўлинади).
8. Машинасозлик ва транспорт воситалари маҳсулотлари (8 гуруҳга бўлинади).
9. Ишлов бериш саноатининг бошқа маҳсулотлари (8 гуруҳга бўлинади).

10. Юқорида номлари қайд этилмаган товарлар.

Юқоридаги таснифлардан ташқари халқ хўжалиги тармоқларини, иқтисодий ёки ўрганишда бошқа бир қанча бўлимлар бўйича таснифлаш ва гуруҳлаш амалга оширилади.

- мулк шакллари бўйича;
- бошқарув даражаси бўйича;
- вазирлик ва муассасалар бўйича;
- ижтимоий-жуғрофик иқтисодий ҳудудлар бўйича гуруҳлаш.

Қисқача хулосалар

ТИФ статистикасида қўлланиладиган энг муҳим таснифлар ва гуруҳлашлар қуйидагилар:

- 1) Иқтисодий фаолият тармоқларининг халқаро таснифи.
- 2) Иш фаолиятларининг халқаро таснифи.
- 3) Халқаро савдо таснифи.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий фаолият тармоқларининг халқаро таснифи.
2. Иш фаолиятларининг халқаро таснифи.
3. Халқаро савдо таснифи.
4. Халқаро статистикада қўлланиладиган муҳим таснифлар ҳамда гуруҳлашлар.

Асосий адабиётлар

1. Сиденко А.В. и др. Международная статистика. Учебник. — М.: Дело и Сервис, 1999.
2. Иванов Ю.М. и др. Экономическая статистика. — М., 1998.
3. Петер фондер Липпе. Экономическая статистика. Штутгарт, 1995.

ХАЛҚАРО АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИ

4.1. Чет элларда аҳоли сони статистикаси

Ҳар бир жамиятда аҳоли тўғрисида тўла ва аниқ маълумотлар иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиётни режалаштиришда асос қилиб олинади. Давлат режалаштириш идоралари халқ хўжалигининг турли тармоқлари ишини тўғри ташкил қилиш учун жамият барча аъзоларининг ўсиб бораётган талабларини инобатга олишлари зарур.

Аҳолининг сони, таркиби ва жойлашиши тўғрисидаги аниқ ҳамда муфассал маълумотларга эга бўлмасдан туриб бутун мамлакатнинг ҳамда айрим вилоят, туман ва шаҳарларнинг иқтисодий ҳамда маданий ҳаётини илмий жиҳатдан асосланган жорий ва келгуси режасини тузиш мумкин эмас.

Статистика аҳолини ўрганишни унинг сонини аниқлашдан бошлайди. Вақти-вақти билан ўтказилиб туриладиган аҳоли рўйхати ва аҳолининг табиий ўзгариши ва унинг кўчиб юриши (миграцияси) аҳоли тўғрисидаги маълумотлар манбаи ҳисобланади. Аҳолининг табиий ўзгаришини, туғилган ва ўлганларни, никоҳдан ўтган ва ажралишларни фуқаролик ҳолатини қайт қилиш (ФХКК) органлари ҳисобга олади.

Жорий ҳисоб асосида аҳоли таркиби тўғрисида тўла ва муфассал маълумот олиб бўлмайди. Аҳолининг таркиби тўғрисидаги бошқа муҳим маълумотлар аҳолининг оилавий ҳолати, миллати, она тили, ҳаёт кечириш омиллари, халқ хўжалик тармоқлари ва машғулотлари бўйича тақсимланиши тўғрисида муҳим маълумотлар аҳоли рўйхати ўтказилгандагина олинishi мумкин.

Собиқ Совет Иттифоқи даврида 7 марта аҳоли рўйхати ўтказилди (1920, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ва 1989 йилларда). 1989 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, Ўзбекистонда 19905 минг киши яшаган бўлса, 2000 йили (1.01 да) эса 24488 минг киши истиқомат қилган.

Аҳоли сонини ифодалаш мақсадида рўйхат ўтказиш жараёнида доимий ва мавжуд, вақтинча йўқлар ва вақтинча яшовчилар сони аниқланади:

$$ДА = МА + ВЙ - ВЯ$$

$$МА = ДА + ВЯ - ВЙ$$

Бу ерда: ДА — доимий аҳоли сони;

МА — мавжуд аҳоли сони; ..

ВЙ — вақтинчалик йўқлар;

ВЯ — вақтинчалик яшовчилар.

Доимий аҳоли деганда, рўйхат ўтказилаётган санада мазкур аҳоли пунктида доимий яшовчи аҳолини тушунамиз.

Мавжуд аҳоли деганда, рўйхатга олиш вақтида (яшаш жойи доимий ёки вақтинчалик бўлишидан қатъи назар) мазкур аҳоли пунктида бор (мавжуд) бўлган аҳоли тушунилади.

Аҳолининг ўртача йиллик сонини аниқлашда турли формулалар қўлланилиши мумкин:

1. Агар аҳоли сони фақатгина йилнинг боши ва охири учун келтирилган бўлса, у ҳолда аҳолининг ўртача сони қуйидагича ҳисобланади:

$$\bar{A} = \frac{A_0 + A_1}{2}$$

Бу ерда: $\bar{A}$ — аҳолининг ўртача сони;

A_0 — йил бошидаги аҳоли сони;

A_1 — йил бошидаги аҳоли сони.

2. Агар аҳоли сони бир йил ичида ойлар бўйича тенг интервалларда келтирилган бўлса, у ҳолда аҳолининг ўртача сони хронологик формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\bar{A} = \frac{0,5A_1 + A_1 + A_2 + \dots + A_{n-1} + 0,5A_n}{n-1}$$

3. Агар аҳоли сони бир йил ичидаги ойлар бўйича тенг бўлмаган интервалларда келтирилган бўлса, у ҳолда аҳолининг ўртача сони ўртача тортилган арифметик формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\bar{A} = \frac{\sum A_t}{\sum t}$$

Аҳолининг ҳақиқий сони МДХ давлатларида, айниқса Кавказ давлатларида расмий маълумотларга қараганда паст, сабаби аҳолининг кўп қисми чет элларга пул ишлаш истагида эмиграция қилганлар.

Демак, 1- жадвал бўйича таҳлил қилганимиздан сўнг қуйидаги натижаларга эга бўламиз:

Россия аҳолиси 5,1% камайган.

Қозғистон аҳолиси 11,91% камайган.

Белоруссия аҳолиси 2,92% камайган.

Қирғизистон аҳолиси 11,3% камайган.

Молдова аҳолиси 2,3% камайган.

Туркменистон аҳолиси 42,1% камайган.
 Грузия аҳолиси 3,63% камайган.
 Озарбайжон аҳолиси 14,8% камайган.
 Арманистон аҳолиси 11,7% камайган.
 ва Ўзбекистон Республикаси аҳолиси 20,2% га ошган.

1-жадвал

МДХ давлатлари ва Ўзбекистон Республикаси аҳоли сони
 (йил бошига, млн. киши)

Мамлакатлар	1991 йил	2001 йил
Россия	148,5	145,2
Украина	51,9	49,3
Ўзбекистон	20,7	24,9
Қозоғистон	16,8	14,8
Белоруссия	10,3	10,0
Озарбайжон	7,1	8,1
Грузия	5,5	5,3
Тожикистон	5,4	6,2
Қирғизистон	4,4	4,9
Молдова	4,3	4,4
Туркменистон	3,8	5,4
Арманистон	3,4	3,8
МДХ жами	282,1	282,3
Шундан Ўзбекистон улуши	7,3%	8,8%

МДХ бўйича жами 100% қилиб олсак, шундан Ўзбекистон улуши 8,8%. Ўзбекистонда аҳоли сони даражаси юқорилиги, яънаш учун шарт-шароитлар қулайлиги, аҳоли саломатлигига эътибор кучлилиги сабаблидир.

Инсон ҳайвонот дунёсидан тахминан бир миллион йил илгари ажралиб чиққан. Ҳозирги вақтда планетамиз аҳолисининг миллрдан олдинги даврдаги ўсишини фақат тахминан белгилаш мумкин. Эрамиз бошларига келиб, ер курраси аҳолиси тахминан 150-200 миллион кишига, эрамизнинг 1000 йилига келиб қарийб 300 миллионга етди.

Кейинги 100 йиллар ичида, яъни XIX асрга қадар дастлаб Европанинг иқтисодий тараққий этган давлатларида, сўнгра дунёнинг бошқа кўпгина мамлакатларида аҳолини рўйхатга олиш (статистик ҳисобга олиш) тартибга солинган бўлсада, жаҳон аҳолиси сонининг ўзгариши ҳақида оз маълумотлар бор. Демог-

рафларнинг тахминий ҳисобларига кўра, эрамизнинг иккинчи минг йиллари бошида жаҳон аҳолисining ҳар йили ўсиш суръати жуда оз миқдорда бўлган ва фоизнинг юздан бир улушини ташкил этган. Дунёнинг турли мамлакатларида тез-тез бўлиб турган урушлар, кенг тарқалган юқумли касалликлар ва очарчилик натижасида бу ўсиш бир меъёрга бўлмаган ва айрим ҳолларда ҳатто пасайиб турган.

Туғилишнинг юқори даражасини сақлаб қолиш фақат Европа мамлакатлари аҳолисining тез ўсиши учун имкон бўлиб қолмай, балки Америка ва Австралия аҳолисining тез кўпайиши учун ҳам имконият яратди. Чунки Европадан Америка ва Австралияга кўплаб кўчманчилар борар эди. Шунинг учун ҳам Америкада аҳолининг ўсиш суръати Европага нисбатан юқори эди. 1750 йилдан 1900 йилгача Америка аҳолиси 12 марта ошган бўлса, Европа аҳолиси тахминан 3 марта кўпайди.

4.2. Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари

Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари мазмунан бир-биридан тубдан фарқ қилувчи икки гуруҳдаги кўрсаткичларни ўз ичига олади. Биринчи гуруҳга аҳолининг табиий ҳаракатини, туғилиш ва ўлишни, никоҳдан ўтганлар ва ажралганлар сонини, иккинчи гуруҳга эса аҳолининг кўчиб юришини ифодаловчи кўрсаткичлари киради.

Аҳолининг табиий ҳаракати мутлақ ва нисбий миқдорда аниқланади. Абсолют табиий кўпайиши қуйидагича ҳисобланади:

$$T_{\text{кўп}} = T_{\text{уғ}} - \dot{Y}_{\text{л}}$$

Бу ерда: $T_{\text{уғ}}$ - туғилганлар сони;

$\dot{Y}_{\text{л}}$ - ўлганлар сони.

Бу кўрсаткич аҳоли ҳаракати жадаллигини (интенсивлиги) бевосита ўзида акс эттира олмайди. Шунинг учун ҳам аҳолининг табиий ҳаракатидаги жадалликни ифодалаш мақсадида туғилиш, ўлиш, табиий ўсиш, ҳаётийлик, махсус туғилиш, болалар ўлимини тавсифловчи коэффициентлар ҳисобланади. (2 — жадвал):

Туғилиш коэффициенти — туғилганлар сонини аҳоли ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади:

$$K_{\text{ту}} = \frac{T \cdot 1000}{A}$$

Ўлиш коэффициенти — ўлганлар сонини аҳоли ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади:

$$K_{ул} = \frac{\ddot{Y} \cdot 1000}{A}$$

Табиий ўсиш коэффициенти:

$$K_{т.бс} = \frac{(T - \ddot{Y}) \cdot 1000}{A} \text{ ёки } K_{таб.ўсиш} = K_{туғ} - K_{ул}$$

Хаётийлик коэффициенти туғилганлар сонини ўлганлар сонига бўлиш йўли билан аниқланади:

$$K_x = \frac{T}{\ddot{Y}}$$

Махсус туғилиш коэффициенти туғилишлар сонини биологик жихатдан зурриёт кўриш қобилиятига эга бўлган аёллар (бундай аёллар жумласига 15-49 ёшдаги аёллар киради) ўртача сонининг ҳар 1000 тасига нисбатан ҳисоблаш йўли билан аниқланади:

$$K_{мах.туғ} = \frac{T \cdot 100}{15-49 \text{ ёшдаги аёлларнинг ўртача сони}}$$

1 ёшгача бўлган болалар ўлими коэффициенти қуйидагича аниқланади:

$$K_{б.у} = \frac{\ddot{Y}_{1 \text{ ёш}} \cdot 1000}{1/3 (T_0) + 2/3 (T_1)}$$

Бу ерда: $\ddot{Y}_1$ — ўтган ва шу йил ичида туғилганлар сонига 1 ёшгача ўлган болалар сони.

T_0, T_1 — ўтган ва шу йил ичида жами туғилган болалар сони.

Жаҳон аҳолисининг сони динамикаси, аҳолининг табиий ҳаракати билан, яъни асосан туғилиш ва ўсиш кўрсаткичлари билан белгиланади. Ўлимга нисбатан туғилишнинг кўпчилиги аҳолининг табиий ўсишини кўрсатади. Баъзи бир қитъалар ва айрим мамлакатлар аҳолиси сонининг ўсишига аҳоли миграцияси ҳам жиддий таъсир этади.

1960-1967 йиллар ичида ер юзида ўрта ҳисобда ҳар йили 106 миллион киши туғилиб, 47 миллион киши ўлган. Натижада аҳоли йилига 59 миллион кишига кўпайган.

Аҳоли табиий ҳаракатининг тавсифи мураккаб бўлиб, у жуда хилма-хил сабаблар билан белгиланади. Ўсиш кўрсаткичлари дунёдаги ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, аҳолининг фаровонлиги даражаси, соғлиқни сақлаш тизимининг

аҳволи билан чамбарчас боғлиқдир. Туғилиш кўрсаткичи аҳолининг жинси ва ёш тузилмаси хусусиятларига, никоҳланувчиларнинг ўртача ёшига, шунингдек, эр-хотиннинг маълумот даражаси сингари омилларга ҳам маълум даражада боғлиқдир. Шаҳарларда қишлоқ жойларга қараганда туғилиш камроқ бўлади.

2-жадвал

Айрим жаҳон мамлакатлари бўйича умумий туғилиш, ўлиш ва табиий ўсиш коэффициентлари (минг кишига нисбатан %)

Мамлакатлар	Йиллар	Туғилиш	Ўлганлар		Табиий ўсиш
			Жами	1 ёшгача	
Хитой	1990	21,1	6,1	-	15,0
	1995	17,1	6,6	-	10,5
Ҳиндистон	1990	30,2	9,7	80	20,5
	1994	28,4	9,6	74	18,8
Япония	1990	9,9	6,6	4,5	3,3
	1995	9,5	7,4	4,2	2,1
АҚШ	1990	16,6	8,6	9,2	8
	1994	15,3	8,8	7,9	6,5
Англия	1990	13,9	11,2	7,9	2,7
	1995	12,6	11	6,2	1,6
Германия	1990	11,4	11,5	7,1	-0,1
	1995	9,3	10,7	5,6	-1,4
Қозғоғистон	1990	21,7	7,7	26,4	14
	1995	16,7	10,2	27,3	6,5
Россия	1990	13,4	11,2	17,4	2,2
	1995	9,3	15	18,1	-5,7
Ўзбекистон	1995	29,8	6,3	-	23,5
	1999	22,3	5,3	-	17,0

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, дунё мамлакатларида туғилиш, ўлиш ва табиий ўсиш коэффициентлари турли қитъаларда ўзига хос хусусиятга эга, масалан: Африка ва Осиё қитъаларида анча катта. Европа мамлакатларида эса бу кўрсаткичлар анча паст. Янги пайдо бўлган Белоруссия, Украина ва бошқа Ҳамдўстлик Мамлакатларида бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан аҳолининг табиий кўпайиши йўқолиб, уни ўрнини камайиш эгаллаган.

Жаҳонда 200 га яқин мамлакат бор. Шулардан ўнтасида, яъни аҳолиси энг кўп ҳисобланган Хитой, Ҳиндистон, АҚШ, Покистон, Индонезия, Япония, Бразилия, Германия Федератив Республикаси ва Буюк Британияда ер юзида истиқомат қилувчи аҳолининг тахминан 2/3 қисми жойлашган.

Ўртача умр. Халқаро демографик статистикасида ўртача умр деб, муайян авлодга мансуб туғилганлардан ҳар бири ўрта ҳисобда неча йил яшаши мумкинлигига айтилади. Айни шу вақтда ана шу авлоднинг яшаш муддати мобайнида ёшдан ёшга ўтиши, барча аҳолининг тегишли ёш гуруҳларида ўлим ҳозирги даражада бўлади, деб тахмин қилинади. Ўлим кам бўлган мамлакатларда ўртача умр узун бўлади. Ўртача умр ҳаёт тарзининг ижтимоий-иқтисодий шароитига ва соғлиқни сақлаш ишлари аҳволига боғлиқдир.

Аҳолиси энг узок умр кўрувчи давлатлар Швеция, Норвегия ва Нидерландиядир. (85 йил). Инсон энг кам умр кўрадиган жой Марказий ва Жанубий Африка мамлакатларидир (30-40 йил). Аҳолисининг ўртача умри, тахминан қуйидагича: Шимолий Америкада—70 йил, Европада—68, Лотин Америкасида—50-55, Осиёда—40-50, Африкада—40 йилдан камроқ, Австралия, Буюк Британия, Исроил, Канада, Нидерландия, Янги Зеландия, Норвегия, Франция, Швецария, Швеция каби мамлакатларда ўртача умр 70-73 йилни, Бельгия, Италия, Кипр, АҚШ ва Японияда 65-69 йилни, Аргентина, Испания, Португалия, Сингапурда 60-64 йилни, Таиландда 45-50, Боливия, Бразилия, Венесуэла, Гондурас, Доминикан Республикаси, Колумбия, Никарагуа, Панама, Перуда 40-50 йилни ташкил этади.

Аҳоли миграцияси.

Аҳоли миграцияси қитъалар ва дунё мамлакатларини истиқоматгоҳга айлантириш ва уларда яшовчиларни шакллантиришда катта роль ўйнайди. Асосан Европадан Америкага, яъни океanning нариги ёғига кўчиб ўтиш XIX ва XX асрларнинг бошларида тавсифли воқеа эди. Европадан бўлган эмиграция XIX асрнинг 20-йилларидан бошлаб сезиларли даражада ўса борди ва шу асрнинг ўрталарида йилига ўрта ҳисобда 300 минг кишини ташкил этди. XX асрнинг ўрталарида 60 миллиондан кўпроқ киши Европадан Америкага кўчиб кетади. XX асрда Осиё, Африка, Америка аҳолисининг миграцияси ўз ҳажми жиҳатидан европаликларнинг кўчишига нисбатан камроқ эди. Юз минглаб киши қатнашган энг йирик миграциялар қаторида хитойликларнинг Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларига, Япониянинг Гавайя, АҚШга ва айниқса, Шимоли-Шарқий Хитойга, Кореяга, ҳинд аҳолисининг Цейлонга, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларига, Шарқий ва Жанубий Африка ва Океаниядаги Феджи оролларида кўчирилишларини кўрсатиб ўтиш керак.

Иккинчи жаҳон уруши бораётган районлардан аҳолининг қочиши ва миллионлаб аҳолининг эвакуация қилиниши туфайли янги миграция рўй берган. Бу миграция, асосан вақтинча

тавсифга эга бўлган. Осиёда рўй берган энг йирик миграция (1956 йил) Ҳиндистон ва Покистон бўлиб, мустақил давлат сифатида ташкил топиши билан боғлиқ бўлган ва асосан диний эътиқод белгиси остида шаклланган миграция эди.

4.3. Чет элда аҳоли таркибини ўрганиш

Аҳоли таркибини ўрганиш уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш йўли билан амалга оширилади:

1. Умумдемографик белгилар (жинси, ёши, oilавий ҳолати).
2. Аҳолининг миллий таркибини тавсифловчи белгилар (-миллати, она тили, фуқаролиги).
3. Аҳолининг маданий даражасини тавсифловчи белгилар (маълумоти, таълим олиши).
4. Аҳолининг ижтимоий таркибини тавсифловчи белгилар (ижтимоий гуруҳи, яшаш омиллари).
5. Меҳнат ресурсларини ифодаловчи белгилар (иш жойи, машғулоти, мутахассислиги).

Аҳолининг жинсий таркиби ва ёш тузилмаси энг муҳим демографик ва иқтисодий кўрсаткичлардан биридир, чунки табиий қўлайиш жараёнида мавжуд ишлаб чиқариш усули ва ишлаб чиқариш муносабатлари ҳал қилувчи омиللардан ҳисоблансада, аҳолининг жинси ва ёшига оид кўрсаткичлар инсон зурриётини юзага келишида, меҳнат ресурсларининг шаклланиш суръати ва тавсифини белгилашда, жамиятнинг эҳтиёж ва имкониятларини ҳисобга олишда катта аҳамият ўйнайди.

Аҳолининг ёши бўйича ҳисобга олиш, уни ўрганиш кўп тадбирларни, жумладан истеъмол буюмлари ва уларни ассортиментлари бўйича ишлаб чиқариш, болалар боғчалари ва мактаблар қурилишини режалаштириш, меҳнат ресурслари ва шунга ўхшаш қатор кўрсаткичларни аниқлашда жуда муҳимдир.

Аҳоли статистикасида аҳолининг миллий таркибини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Кўп миллатли мамлакатимизда миллий сиёсатнинг оқилона амалга оширилаётганлигини, ҳамма миллатларнинг раванқ топаётганлигини, миллий мактаблар, ўз она тилида дарс олиб бориш, дарслик, ўқув қўлланмалари, газета ва ойномаларни тегишли миллий тилида нашр қилиш, миллий-маданий муассасаларни (театр, кутубхона ва ҳ.к.) очиш ва ривожлантириш каби қатор вазифаларни ҳал қилиш, айрим миллат сонини, уларни ҳудудлар бўйлаб жойлаштишини аниқлашдан бошланади.

Республикамиз ҳудудида 1939 йили 97 миллат ва элатга мансуб аҳоли яшаган бўлса, 1959 йили 113, 1970 йили 120 та ва

1989 йили эса 122 та миллат ва элатга мансуб аҳоли яшади.

Аҳолининг жойлашиши. Ер куллари бўйича аҳолининг жойлашиши бир хилда эмас. Ҳали одамлар томонидан мутлақо истиқоматгоҳга айлантирилмаган катта майдонлар билан бирга аҳоли жуда зич жойлашган деҳқончилик районлари ва йирик шаҳар агломерациялари, яъни ўта зич жойлашган шаҳарлар ва шаҳар атрофи районлари бор. Аҳолининг 50%дан кўпроғи иссиқ минтақа мамлакатларида яшайди, 85%дан кўпроғи Ғарбий ярим шардан олдинроқ истиқоматгоҳга айлантирилган Шарқий ярим шарда жойлашган. Европа ва Шимолий Америка саноати тараққий этган районларида, Осиёнинг Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шимолий Американинг йирик дарё водийларида аҳолининг зичлиги айниқса каттадир. Ер куллари аҳоли, айниқса зич жойлашган районларида планетамиз аҳолисининг 70 %га яқин қисми яшайди.

Аҳолини шаҳар ва қишлоқ аҳолисига ажратиш мавжуд маълумотлар асосида амалга оширилсада, тахминий тавсифа эга эканлигини эътироф этиш зарур, чунки шаҳар ва қишлоқ аҳолиси тушунчаси турли мамлакатларда ҳар хил маънони билдиради.

Аҳоли яшайдиган материкларда аҳолининг умумий ўртача зичлиги (1 км^2 га тўғри келадиган аҳоли сони) 24 кишини ташкил этган, шу жумладан Хорижий Европада—189, Хорижий Осиёда—101, Африкада—99, Австралия ва Оксанияда 66 киши.

Ўзбекистон Республикаси вилоятларини аҳоли зичлиги. Андижон вилояти майдонини ҳар бир квадрат километрга 522 киши тўғри келади. Бухоро вилояти 1 км^2 майдонга—35,3 киши. Жиззах вилояти—46,2, Навоий вилояти—7,1 киши, Наманган вилояти—260,8, Самарқанд вилояти—160, Сирдарё вилояти—150,2, Сурхондарё вилояти—86,6, Тошкент вилояти—290,1 киши, Фарғона вилояти—399,4, Хоразм вилояти—217,4, Қашқадарё вилояти 75,9 киши тўғри келади.

Шаҳар аҳолиси. Жаҳон аҳолисининг жойлашиши кўп жиҳатдан шаҳарлар географияси- аҳолиси, асосан саноат, савдо ва қишлоқ хўжалигидан бошқа соҳаларда шуғулланадиган катта истиқоматгоҳлар билан белгиланади. XIX — XX асрларда шаҳар аҳолисининг сони айниқса тез ўсди. Кўпгина мамлакатларда қишлоқ аҳолисининг фақат нисбий камайиши ҳисобига эмас, балки абсолют рақамларда ҳам камайиши ҳисобига шаҳар аҳолиси кўпайиб бормоқда. Шаҳар аҳолиси аҳолининг табиий кўпайиши ҳамда қишлоқ аҳолисининг иш излаб шаҳарга келиб қолиши, янги шаҳарлар барпо этилиши ва қишлоқларда аҳоли яшайдиган бир неча пунктларнинг шаҳарга айланиши натижасида кўпайди.

Ҳозир шаҳар аҳолисининг сони ер кулларидаги аҳолининг

умумий сонига нисбатан қарийб икки барабар тез ўсмоқда.

Чет эллик олимларнинг фикрига қараганда, 80-90 йилларда шаҳар аҳолиси қишлоқ аҳолисидан ошиб кетган эди. 2000 йилда 100 минг ва ундан ортиқ аҳолига шаҳарлар бутун инсониятнинг 25%ни, 20 минг ва ундан ортиқ кишилик шаҳарлар 50%ни ўз бар-рига олади. Шаҳар аҳолисининг ер кулрасидаги турли районлар бўйича тақсимланиши келгусида ҳар бир район аҳолисининг жаҳон аҳолиси салмоғидаги улушига мос равишда рўй бериши мумкин.

3-жадвал

Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг салмоғи
(йил бошига нисбатан)

Йиллар	Аҳоли сони (минг киши)	Шу жумладан		Умумий аҳолига нисбатан (%) ҳисобида)	
		шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси	шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси
1	2	3	4	5	6
1990	20322	8282	12040	40,8	59,2
1991	20708	8344	12364	40,3	59,7
1992	21207	8483	12724	40,0	60,0
1993	21703	8559	13144	39,4	60,6
1994	22192	8653	13539	39,0	61,0
1995	22562	8732	13830	38,7	61,3
1996	23007	8831	14176	38,4	61,6
1997	23444	8944	14500	38,2	61,8
1998	23867	9059	14809	38,0	62,0
1999	24231	9157	15074	37,6	62,4
2000	24488	9166	15322	38,7	62,3

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, 1990 йилдан бошлаб шаҳар аҳолисининг салмоғи умумий аҳолида йилдан йилга камайиб, қишлоқ аҳолисининг салмоғи ошиб бормоқдаки шу йили қишлоқ аҳолисининг умумий аҳолидаги салмоғи 59,2%ни ташкил қилган бўлса, 1999 йили 62,4% гача етган.

Умумий аҳолининг йиллик ўсишида йил бўйича камайи-шини кузатиш мумкин. Масалан, 1990 йили у 1,9%ни, 1995 йили 1,67%ни, 2000 йили эса 1,06%ни ташкил этган.

Аҳолининг жинсий тузилиши.

Аҳолининг статистик ҳисобини олиш яхши йўлга қўйилган мамлакатларда демографик материаллардан маълум бўлишича, ўғил болалар қизларга қараганда кўпроқ туғилади (ўртача ҳисобда 100 қиз болага 105-106 ўғил бола туғри келади). Бу ҳам жаҳоннинг барча мамлакатларига хос хусусиятдир. Бироқ эркаклар ва аёл-ларнинг умумий сони нисбати жаҳоннинг турли қисмлари ва мам-лакатларида турлича. Бунга эркаклар ва аёлларнинг ўртача ум-

ридаги фарқ, миграция, уруш ва бошқа омиллар сабаб бўлади.

Иқтисодий тараққий этган мамлакатларда, аёлларнинг умумий сони эркеклар сонидан кўпроқдир. Сабаби, бундай мамлакатларда болалар ичида ўғил болалар ўлими кўпроқ учрашидир (Масалан, АҚШда бир ёшгача ўғил болалар қизларга нисбатан 1,33 марта кўпроқ бўлади), шу сабабли тахминан 15-20 ёшга етгач, иккала жинс ўртасидаги нисбат сон жиҳатдан тенглашади. Каттароқ ёшда эса аёллар салмоғи мунтазам ўсиб боради. Аёлларнинг меҳнатга, айниқса оғир ва зарарли ишлаб чиқаришда кам банд бўлганлиги сабабли аёллар орасида ўлим камроқ, демак ўртача умр эркекларга қараганда кўпроқ бўлади.

4-жадвал

Ўзбекистон ва Латвия аҳолисининг жинсий тузилиши
(фоиз ҳисобида)

Ўзбекистон	1980 йили			1995 йили		
	Жами	Эркеклар	Аёллар	Жами	Эркеклар	Аёллар
0-14 ёш	40,71	41,74	39,7	49,80	50,76	38,70
15-49 ёш	46,62	47,3	45,95	55,20	60,20	57,30
50 дан юқори	12,62	10,9	24,29	16,60	12,50	17,90
Латвия						
0-14 ёш	21,29	23,57	19,31	22,13	29,40	22,18
15-49 ёш	50,56	52,78	46,53	51,05	60,3	55,61
50 дан юқори	29,19	23,53	34,08	32,93	20,20	40,01

Ривожланаётган кўп мамлакатларда (Осиёда), одатда эркеклар сони аёллар сонидан кўпроқ бўлади. Бу мамлакатларнинг кўпида диний ақидалар мавжуд (масалан, ислом дини даъватига кўра, аёллар мавқеи пастроқдир). Шу сабабли, гўё қиз бола оилага қўшимча таътиб келтирар эмиш. Шу боисдан қиз туғилиши оилада ҳақорат деб билинади. Шу туфайли чақалоқлар орасида ўғил болалар ўлими қиз болалар ўлимига нисбатан кўп бўлмаса керак.

Барвақт никоҳланиш (Осиё ва Африкадаги бир қанча мамлакатларда ёшлар 15-20 ёшларида турмушга чиқадилар), натижада оналик ва кўп болалик даври ҳам эрта бошланади. Масалан, 45 ёшдан юқори бир ҳинд аёлига ўртача 6-7 бола тўғри келса, Буюк Британияда фақат 2-3 бола тўғри келади. Бундай мамлакатларда туғиш вақтида малакали тиббий ёрдами кўрсатилмаслиги туфайли, кўплаб оналар нобуд бўлади. Айрим мамлакатларда аёллар ҳисобга олинмаган бўлиши мумкин. Умуман олганда, жаҳон миқёсида эркеклар сони аёллар сонидан бир мунча юқоридир.

Аҳолининг ёш тузилмаси.

Аҳолининг ёш тузилмаси энг муҳим демографик ва иқти-

содий кўрсаткичлардан биридир. Аҳолининг ёшига қараб, шаклланадиган турли гуруҳлар ўртасидаги нисбат кўп жиҳатдан, масалан, иқтисодий актив аҳоли салмоғини аниқлашда ёки муайян давлатнинг меҳнат ресурсларини белгилашда жуда ҳам зарур кўрсаткичдир. Аҳоли сонининг умумий ўсиши кўп жиҳатдан 16-50 ёшлардаги аёллар сонига боғлиқдир.

Иқтисодиёт ва маданиятнинг муҳим кўрсаткичларини (болалар, ўқув муассасалари, меҳнат ресурслари, касаллик ва ўлим сабабларини ўрганиш аҳолининг келгусидаги сонини ҳисоблаш) тўғри режалаштириш ҳам аҳолининг ёш тузилмаси ҳақидаги маълумотлар айниқса зарурдир.

Кўпгина демографик кўрсатмалар фақат муайян ёшдаги аҳолига нисбатан ҳаракат қилиши сабабли айрим демографик қонуниятларни фақат ана шу ёш гуруҳига кирувчи аҳолига қўллаш мумкин. Жаҳон аҳолисининг турли ёш гуруҳи юзасидан шаклланган нисбат орасида табиий кўпайишнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаб берувчи иккита асосий ҳолатни алоҳида кўрсатиш мумкин: биринчи — туғилиш юксак, ўлим ҳам шунга мувофиқ бир қадар кўп ва шу сабабли ўртача умр унча кўп бўлмаган давлатлар (бунга Осиё, Африка, Лотин Америкасидаги деярли барча ривожланаётган мамлакатлар киради). Иккинчи гуруҳдаги давлатларда бунинг акси, туғилиш ва ўлим ҳам камроқ бўлиб, узокроқ умр кўрувчилар кўпроқ бўлади (бунга Европа ва Шимолий Америка давлатлари киради); бундай давлатлар барча аҳоли таркибида болаларнинг камлиги ва ёши улгайганларининг кўплиги билан тавсифланади.

Аҳолининг оилавий аҳволи.

Муайян мамлакат аҳолисининг оилавий аҳволи, энг аввало қайд этилган ёки этилмаган (бунга бўйдоқлар, эр ёки хотиндан ажралишганлар, бевалар киради) никоҳда турувчилар сонига қараб белгиланади. Никоҳ ҳам маълум бир вақтда — одатда киши жинсий балоғатга етган вақтдагина қайд қилинар экан, оилавий аҳвол кўрсаткичи ҳам одатда муайян ёшдан бошлаб кўрсатилади. Шу сабабли “оилавий аҳвол” тушунчаси 15 ва ундан юқори ёшдаги (Россияда — 16 ва ундан юқори) аҳолига тааллуқлидир.

Демографик статистикага асосан, расмий равишда қайд этилган фуқаролик ва диний никоҳларгина киритилган. Жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида аёллар эркакларга қараганда эрта турмушга чиқадилар. Шунинг учун ёшлар ўртасида эрга чиққан аёллар фоизи нисбатан кўпдир. Катта ёшдаги аҳоли ўртасида эса хотини бор эркаклар фоизи юксакдир.

Иқтисодий тараққий этган кўпгина давлатларда Осиё, Африка ва Лотин Америкадаги ривожланаётган мамлакатларга нисбатан эркаклар ва айниқса, аёллар анча кеч турмуш қурадилар.

Мамалакатлар ўртасида барвақт турмуш қурувчи эркак ва аёллар сони бўйича фарқ яна ҳам кучлидир. Масалан, Японияда 20 ёшга қадар барча аёлларнинг 1,7 %игина турмуш курса, Гвинеяда эса 80%дан юқориси турмуш қуради. Турмушдан ажралиш ёки никоҳни бузиш даражаси никоҳланиш даражасидан анча камдир. Бу ҳолат кўпинча никоҳ қай даражада ҳақиқий эканлиги ёки мустаҳкам эмаслиги билан эмас, балки қўйди-чиқдини расмийлаштириш жараёнида мавжуд бўлган оғирлик ёки қулайликка боғлиқдир. Масалан, мусулмонларнинг қўлчилигида бошқа халқларга нисбатан қўйди-чиқди осонроқдир. Ислон дини қонун-қоидаларига кўра, хотиндан ажралмоқчи бўлган эр “уч талоқ” дейиши билан ўз хотинини расман қўйган ҳисобланади. аксинча, католик дини кучли таъсир қиладиган кўпгина мамлакатларда (Италия, Испания, Португалия ва бошқаларда) қўйди-чиқди масаласи анча оғирдир, баъзан ҳатто расман мумкин эмас. Натижада, бу мамлакатларнинг кўплаб эркак ва аёллари аслида бузилган оилани расман қонуний ҳал этмай, бошқа оила қурадилар. Жаҳонда кўпроқ никоҳни бузиш Виргиния оролларида ва ундан сўнг АҚШда рўй берди.

4.4. Аҳолининг келажақдаги сонини аниқлаш

Халқ ҳўжалигининг бўлажак истиқболини режалаштириш, аввало аҳолининг келгусида кўпайиш истиқболини аниқлашдан бошланади, чунки режа кўрсаткичларининг бошқа қисмлари жамият эҳтиёжини, яъни аҳоли эҳтиёжини қондиришга бўйсиндирилиши керак. Шунинг учун ҳам аҳолининг кўпайиш истиқболини белгилаш—келгусида шаклланадиган демографик тузилмани аниқлаш, ҳудуд миқёсида табиий кўпайиш ва кўчиб юриш сонини илмий таҳлил қилиш, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси нисбатини олдиндан билиш, меҳнат ресурслари, унинг ҳудудий миқёсда жойлашиши ҳамда демографик тузилишини олдиндан таҳлил қилиш ва ана шу масалаларда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини келгуси 20-30 йил мобайнигача (прогноз) кўра билишдан иборат.

Аҳолининг истиқболда кўпайишини белгилашнинг асосий вазифалари қуйидагилар:

- келгусида шаклланадиган демографик таркибий ўзгаришларни аниқлаш;

- ҳудудий миқёсда аҳолининг кўпайиши ва миграция кўламини тахмин қилиш;

- шаҳар ва қишлоқ аҳолиси нисбатини олдиндан билиш;

- меҳнат ресурсларини, унинг ҳудудий миқёсдаги жойлашиши ва демографик таркибий ўзгаришини олдиндан таҳлил қилиш;

- ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини келгуси 20-30 йил мобайнигача олдиндан таҳлил қила билишдан иборатдир.

Аҳолининг истиқболдаги сонини ҳисоблаш икки усулда, яъни:

- глобал

- ёшнинг силжитиш усуллари ёрдамида ҳисоблаш мумкин.

Аҳолининг истиқболдаги сонини глобал усулда ҳисоблаш. Глобал усулда ҳисоблашда аҳолининг йил бошидаги сони (A_0), табиий ўсиши ($K_{т.ў}$) ёки умумий ўсиш коэффициентлари бошланғич маълумот вазифасини бажаради. Ҳисоблаш қуйидагича бажарилади:

$$A_1 = A_0 \cdot \left[1 + \frac{K_{т.ў}}{1 - \frac{1}{2} K_{т.ў}} \right]; \quad A_2 = A_1 \cdot \left[1 + \frac{K_{т.ў}}{1 - \frac{1}{2} K_{т.ў}} \right] \text{ ва х.к.}$$

Бу ерда: A_1 ва A_0 — аҳолининг жорий йил охиридаги ва кейинги йил бошидаги сони, $K_{т.ў}$ — табиий ўсиш коэффициентлари.

Бу усул аҳолининг истиқболдаги сонини ҳисоблашда қўл келсада, лекин уларни ёш жиҳатдан алоҳида-алоҳида ҳисоблаш имконининг бермайди. Бундан ташқари ҳар кейинги йилнинг қўшимча ўсиши фақат бошланғич база сифатида қабул қилиб олинмаганлиги сабабли, табиий ёки умумий ўсиш харажатлари турлича бўлиши мумкин.

Ёшнинг силжитиш усулида аҳолининг истиқболдаги сонини ҳисоблаш қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$i_x \cdot p_x = i_{x+1}$$

Бу ерда: i_x — x ёшгача яшаш мумкин бўлган аҳоли сони.

p_x — $x+1$ ёшгача яшаш мумкин бўлган эҳтимоллик.

i_{x+1} — ёшгача яшаш мумкин бўлган аҳоли сони.

Шундай қилиб, ҳар бир ёшдаги аҳоли сони (i_x) ҳар ёш яшаши мумкин бўлган эҳтимоллик коэффициенти ёрдамида бир ёшдан (i_x) иккинчи ёшга (i_{x+1}) «силжитилади». Буни қуйидаги жадвалда бажарилган амалдан кўриш мумкин:

5-жадвал

Аҳолининг келгуси йилдаги сонини ҳисоблаш

Аҳолининг жорий йил охиридаги сони	Келгуси - 1 йилнинг бошида бўлиши мумкин бўлган аҳоли сони	Келгуси - 2 йилнинг бошида мумкин бўлган аҳоли сони	Келгуси - 3 йилда бўлиши мумкин бўлган аҳоли сони
i_{17}	$i_{18} = i_{17} \cdot p_{17}$	$i_{19} = i_{18} \cdot p_{18}$	$i_{20} = i_{19} \cdot p_{19}$
i_{18}	$i_{19} = i_{18} \cdot p_{18}$	$i_{20} = i_{19} \cdot p_{19}$	$i_{21} = i_{20} \cdot p_{20}$
i_{19}	$i_{20} = i_{19} \cdot p_{19}$	$i_{21} = i_{20} \cdot p_{20}$	$i_{22} = i_{21} \cdot p_{21}$
$i_{17} + i_{18} + i_{19}$	$i_{18} + i_{19} + i_{20}$	$i_{19} + i_{20} + i_{21}$	$i_{20} + i_{21} + i_{22}$

Бу усулни қўллаш тартибини қуйидаги шартли рақамларда кўриб чақамиз. Шу маълумотларга кўра, уч авлоднинг истиқболдаги сонини бўлажак 1, 2 ва 3 йиллар, яъни 2003, 2004 ва 2005 йиллар учун аниқлаймиз. Ечиш учун жадвалнинг сўнги устунларини тўлдирамиз.

6-жадвал

Ёшни силжитиш усулида аҳолининг истиқболдаги сонини ҳисоблаш тартиби

Ёш	Маъкур ёшдаги аҳолининг 2002 йил бошидаги сони	Ҳар бир ёш ялпаш мумкин бўлган аҳтимолилик коэффициенти	Йил бошидаги ёшлар		
			2003	2004	2005
			$i_{x+1} = i_x \cdot p_x$		
16	4021	0,99641	-	-	-
17	4011	0,99600	$4021 \cdot 0,99641 = 4006$	-	-
18	4008	0,99562	$4011 \cdot 0,996 = 3994$	$4006 \cdot 0,996 = 3989$	-
19	-	0,99526	$4008 \cdot 0,99562 = 3990$	$3994 \cdot 0,99562 = 3976$	$3989 \cdot 0,99562 = 3971$
20	-	0,99503	-	$3990 \cdot 0,99526 = 3800$	$3976 \cdot 0,99562 = 3957$
21	-	0,99498	-	-	$3800 \cdot 0,99498 = 3780$

Масалан, 2002 йидаги 17 ёшли 4011 киши, 2003 йилга келиб:

$$i_{18} = i_{17} \cdot p_{17}$$

$$i_{18} = 4021 \cdot 0,99641 = 4006 \text{ киши}$$

2004 йилга келиб:

$$i_{19} = i_{18} \cdot p_{18}$$

$$i_{19} = 4006 \cdot 0,99600 = 3989 \text{ киши.}$$

2005 йилга келиб:

$$i_{20} = i_{19} \cdot p_{19}$$

$$i_{20} = 3989 \cdot 0,99562 = 3971 \text{ киши қолар экан.}$$

Шу тариқа бошқа ёшдаги аҳоли сони ҳам тегишли йиллар учун ҳисобланган. Ҳисоблашда механик ўзгариш коэффициенти эътиборсиз қолдирилган.

Қисқача хулосалар

Чет элларда аҳоли сони тўғрисидаги маълумотлар манбаи бўлиб: аҳоли рўйхатлари, жорий ҳисоб ва истикболни белгилаш ҳисобланади. Аҳолини ўртача йиллик сонини ҳисоблаш, уни ифодаловчи категорияларни аниқлаш, ҳамда унинг табиий ва механик ҳаракатларини таҳлил қилиш ТИФ статистикасининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Чет элларда аҳоли рўйхатларини ўтказиш қандай усулда амалга оширилади?
2. Аҳоли сони тўғрисидаги маълумот манбалари дейилганда нимани тушундингиз?
3. Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари қандай?
4. Чет элларда аҳоли таркибини ўрганиш усуллари айтинг?
5. Аҳоли категориялари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Тарлецкая Л.В. Международная статистика труда. Вестник статистики. 1985, № 9.
2. Сельцовский В.А. Совершенствование анализа эффективности внешней торговли. Вестник статистики. 1983, № 3.
3. Курникова Е.Л. Основы экономической статистики капиталистических стран. - М., МГИМО, 1986.
4. Гозулов А.И. Переписи населения земного шара. - М., 1970.

ХАЛҚАРО МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

5.1. Халқаро меҳнат ресурслари ҳақидаги тушунча, уларнинг таркиби ва тақсимланиши

Ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучи жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларини ташкил этади. Бунда иш кучи ишлаб чиқарувчи кучларнинг субъектив элементи бўлиб, унинг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги роли бениҳоя каттадир. Иш кучисиз ҳар қандай даражада тараққий этган ҳозирги замон техникаси ҳам жонсиз металллар тўдламига айланиши мумкин. Меҳнат ишлаб чиқариш воситаларига тегиши биланок, бу ўлик воситаларни тирилтиради, уларга жон киритади, уларни меҳнат жараёни омилига айлантиради ва улар билан қўшилиб маҳсулот шаклига киради.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг моддий буюм қисми ўтган замондаги жонли меҳнат натижаси бўлиб, ҳозир бу буюмлашган меҳнат шаклида гавдаланади ва ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёнида ҳал қилувчи омил сифатида иштирок этади.

Ишчи кучи ёки меҳнат қилиш қобилияти деганда, инсон эга бўлган ва бирон бир истеъмол қийматларини ишлаб чиқарган вақтда у ҳар сафар ишга соладиған жисмоний ва маънавий қобилиятлар тушунилади.

Ишчи кучи таклиф ва талабга эга. Ишчи кучининг ўз бозори мавжуд, у меҳнат бозори деб аталади. У ерда меҳнат кучини сотиш ва сотиб олиш мумкин. Меҳнат кучи ўзининг баҳосига эга ва у ҳар ерда ҳар хил баҳода бўлади. Ишчи кучи яъни, ишлаш қобилиятига эга бўлган шахсларнинг барчаси меҳнат ресурсларини ташкил этади. Улар халқ хўжалиги тармоқларида ҳақиқий банд бўлган ва шу тармоқларга жалб қилиниши мумкин бўлган шахслардан иборат.

Меҳнат ресурсларининг асосий қисмини аҳолининг меҳнатга яроқли ёшдаги қисми ташкил этади. Меҳнат ёшининг қуйи ва юқори чегараси директив равишда белгиланади. Бизнинг республикамызда меҳнат ресурсларининг меҳнатга яроқли ёши аёллар учун 16 ёшдан 60 ёшгача деб қабул қилинган. Ушбу чегараларни белгилашда аҳолининг турмуш даражаси, соғлиқни сақлаш, спорт ва маориф тизимлари, нафақа таъминотининг шароитлари, яъни ижтимоий, иқтисодий ва демографик омиллар ҳисобга олинган.

Жаҳоннинг айрим мамлакатларида юқорида қайд этилган чегаралар қуйидагича: АҚШда 16 ёш ва юқори чегараси 64 ёш иккала жинс учун, Францияда 15 ёшдан 59 ёшгача ҳар иккала жинс вакиллари учун, Японияда 15-64 ёш ҳар иккала жинс учун ва ҳ.к.

Ўзбекистон меҳнат ресурслари:

- юқори даражали малакага ва интеллектуал ривожга эга;
- республика катта ёшдаги аҳолисининг саводхонлик даражаси дунёдаги иқтисодий ривожланган давлатларга қараганда жуда юқори (99,1%);

- моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган аҳолининг 1/4 қисми олий ва ўрта маълумотга эга;

- илм-фан билан банд аҳоли ҳар 10000 кишига Греция ва Португалияга қараганда 1,5 барабар юқори;

- республикада математика, биология, физика ва шу каби фанлар бўйича олимларнинг изланишлари чет эл мамлакатларида ҳам машҳур, шу билан биргаликда гелиоматериалшunosлик каби соҳалардаги изланишлар бутун дунё бўйича энг ривожланган деб тан олинган.

Бизнинг республикамызда меҳнат ресурсларининг сони қуйидагича ҳисобланади:

1. Меҳнат қилиш ёшидаги аҳоли.

2. Меҳнат қилиш ёшида бўлган, меҳнатга лаёқатсиз аҳоли (1,2 гуруҳ ногиронлари ва имтиёзли қарилик нафақасига чиққан 50-59 ёшдаги эркеклар ва 45-54 ёшдаги аёллар).

3. Меҳнат қилиш ёшида бўлиб, халқ хўжалигида банд бўлмаган аҳоли (уй-рўзгор ва ёш болаларни тарбиялаш билан шуғулланадиган аёллар ва бошқалар).

4. Халқ хўжалик тармоқларида банд бўлган нафақахўрлар ва ўсмирлар (16 ёшдан кичик бўлмаганлар). Бунда меҳнат потенциал сони 1-2+4, ҳақиқий сони эса 1-2-3+4 нинг алгебраик йиғиндисидан иборатдир. Меҳнат ресурсларининг халқ хўжалиги тармоқларида банд бўлган қисми иқтисодий фаол (актив) аҳолини ташкил этади.

Иқтисодий фаол аҳоли таркибига қуйидагилар киради:

- давлат, ширкат, жамоат ва шахсий ташкилотларнинг корхона ва муассасаларида банд бўлган ишчи ва хизматчилар, фермерлар;

- қишлоқ хўжалигидаги ёрдамчи тармоқларда банд бўлган деҳқон, ишчи-хизматчиларнинг оила (хунурмандлар, яққаҳол деҳқонлар ва бошқалар) аъзолари.

Иқтисодий фаол аҳоли сонининг умумий аҳоли сонига нисбати аҳолининг иқтисодий фаоллик даражасини ифодалайди, яъни

$$\text{Аҳолининг фаоллик даражаси} = \frac{\text{иқтисодий фаол аҳоли сони}}{\text{аҳолининг умумий сони}} \cdot 100$$

Фаол аҳоли сони меҳнат ресурслари сони билан таққосланса меҳнатга қобилиятли потенциал кучлардан фойдаланиш коэффициенти келиб чиқади.

Потенциал кучлардан

$$\text{фойдаланиш коэффициенти} = \frac{\text{иқтисодий фаол аҳоли сони}}{\text{меҳнат ресурсларининг потенциал сони}} \cdot 100$$

Статистикада иқтисодий фаол аҳолини жинси ва ёши таркиби бўйича ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки меҳнат унумдорлиги ва меҳнат фаоллиги даражасига ходимларнинг жинси ва ёш таркиби ҳам бирмунча таъсир этади.

Халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг жисмоний ва ақлий меҳнат билан шуғулланиши ва унинг маълумоти бўйича таркибини ўрганиш, ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги мавжуд бўлган айрим зиддиятларни бартараф қилиш жараёнларини ўрганиш имконини беради.

7-жадвал

Умумий банд аҳолида иқтисодиёт соҳасида банд бўлган аҳоли салмоғи (2000 йил, фоизда)

Саноат ва қурилиш	Қишлоқ хўжалиги	Хизмат кўрсатиш
Белоруссия.....35,2	Тожикистон.....67,5	Қозоғистон.....59,9
Россия.....30,0	Қирғизистон.....52,9	Россия.....57,0
Украина.....24,4	Молдова.....48,8	Украина.....53,1
Арманистон.....20,2	Туркменистон.....48,0	Белоруссия.....53,0
Ўзбекистон.....19,9	Озарбайжон.....43,5	Ўзбекистон.....49,7
Қозоғистон.....18,4	Арманистон.....42,5	Озарбайжон.....46,4
Туркменистон.....18,0	Ўзбекистон.....30,4	Арманистон.....38,7
Молдова.....13,0	Украина.....22,5	Молдова.....38,2
Қирғизистон.....11,4	Қозоғистон.....21,7	Туркменистон.....36,0
Озарбайжон.....11,2	Белоруссия.....14,1	Қирғизистон.....35,7
Тожикистон.....9,6	Россия.....13,0	Тожикистон.....22,9

Миллий хўжаликнинг нодавлат секторида банд бўлган иқтисодий фаол аҳолининг салмоғи 2000 йилда 76%ни ташкил қилган. Ўзбекистонда бу кўрсаткич бошқа қўшни давлатларда, яъни МДХ давлатларига қараганда юқоридир (таққослаш учун: МДХ бўйича шу йили хусусий секторларда 55% аҳоли банд бўлган, шу жумладан Қозоғистон 77,1%; Қирғизистон 72,8%; Арманистон 72,4%; Молдова 69,6%; Украина 65,5%; Озарбай-

жон 63%; Тожикистон 61%; Россия 45%; Белоруссия 42,5%)

МДХ статистика қўмитаси томонидан берилган маълумотларга кўра кичик тадбиркорликда банд бўлганлар Озарбайжонда 13 %, Арманистонда, Белоруссия, Қозоғистон ва Украинада 5 %, Қирғизистонда 4 %, Ўзбекистон ва Туркменистонда тахмина 3 %, Тожикистонда тахминан 1 %ни ташкил этган.

5.2. Халқаро меҳнат бозори ва меҳнат бозорининг халқаро миграцияси статистикаси

Ишчи кучининг халқаро миграцияси, яъни меҳнатга ласқатли аҳолини иш қидириб бир мамлакатдан бошқа мамлакатларга кўчиб юриши Ташқи иқтисодий алоқаларнинг муҳим шаклларида бири ҳисобланади. Инсоният тарихи одамларнинг катта-катта гуруҳларини у ёки бу мамлакатга кўчиришлари билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларга бой: Фарбий Европа мамлакатлари томонидан Шимолий Американинг ўзлаштирилиши, Британия оролларида чиканларнинг Австралия қитъасини эгаллашлари, Хитойдан Жанубий Осиё мамлакатларига оммавий кўчиришлар, Шимолий ва Жанубий Америкага Африкадан қора танли қулларни ташиб келтирилиши бир қатор ҳозирги ривожланган давлатларнинг вужудга келиши ва юксалишига сабаб бўлган (АҚШ, Канада, Австралия, янги саноатлашган мамлакатлар ва бошқалар). Жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг барча босқичларида ишчи кучи миграцияси жараёни юз бериб келди, айниқса у Иккинчи жаҳон урушидан сўнг янада кучайди. Ҳозирги пайтда статистик маълумотларга қараганда, дунёда ҳар ўн оиладан бири кўчиб юради, уларнинг тўртдан уч қисми ишчи кучи миграциясига тўғри келади. Дунё бўйича бундай ишчи кучларининг умумий сони 25 млн. кишига яқин.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишининг ҳозирги даражаси жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларида ишчи кучининг ўрни ва аҳамиятини тубдан ўзгартириб юборди, давлатлараро алоқалар маданиятини сифат жиҳатидан янги поғонага кўтарди.

Халқаро меҳнат бозори. Халқаро меҳнат бозори — бу нима? Халқаро меҳнат бозори, бу — ишчи кучи истеъмолчилари ва уларни етказиб берувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи механизм ҳисобланади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида қўшилиши унинг жаҳон бозорида ҳам фаол қатнашишини тақозо этади. Ўзбекистон мустақил давлатлар сифатида иқтисодиётни мустақил равишда ис-

лоҳ қилишининг дастлабки йилларидаги ўзгаришлар, демографик вазиятнинг мураккаблиги, Ўзбекистонни ишчи кучини экспорт қилувчи давлатга айлантириши мумкин. Шу билан бирга бошқа хорижий мамлакатлардан юқори малакали ишчи кучини жалб этиш имкониятлари ҳам мавжуд бўлди.

Собиқ Иттифоқнинг бошқа республикалари каби, Ўзбекистонда ҳам аҳолининг ташқи миграцияси икки оқимда рўй бермоқда:

- меҳнат миграцияси, яъни қайтиб келиши ва фуқароликни сақлаш шарти билан;

- этник миграция, яъни қайтиб келмаслик ва фуқароликни сақламаслиги шарти билан.

Ҳозирда Ўзбекистонда жаҳон меҳнат бозорида фаол қатнашишни таъминловчи ташкилий-ҳуқуқий асослар шаклланимоқда ва бу соҳадаги давлат сиёсати амалга оширилмоқда.

5.3. Жаҳон меҳнат бозорининг ривожланишига таъсир этувчи иқтисодий омиллар таҳлили

Маълумки, жаҳон меҳнат бозоридаги вазият бошқа барча бозорлар каби талаб ва таклиф асосида аниқланади ҳамда бир қатор омиллар билан белгиланади. Бу омиллар шартли равишда иқтисодий, демографик, сиёсий омилларга бўлиниб, улар ўзаро боғланган. Булар орасида иқтисодий омиллар энг муҳими саналади, чунки қолган барча омиллар пировардида иқтисодий муаммоларга айланади ёки иқтисодий оқибатларга олиб келади. Чунончи, мамлакатлардаги ишчи ўринларига нисбатан аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши.

Иқтисодий омиллар деганда, ҳар бир давлат иқтисодий тизимининг мустаҳкамлигини, унинг ўсиш даражаси ва ривожланиш кўлами тушунилади. Дунёнинг турли минтақаларида иқтисодий имкониятлар, меҳнат шароитлари ва иш ҳақи ўртасидаги юзага келган сезиларли фарқ ишчи кучини мамлакатлараро кўчиб юришига сабаб бўлувчи муҳим омил ҳисобланади. Масалан, АҚШ ва Мексикадаги даромадларнинг тахминан 10 бараварга фарқ қилиши мексикалик ишчиларни АҚШга иш қидириб кўчиб ўтишларининг асосий сабаби ҳисобланади. 80-йилларнинг бошида Европа Ҳамжамияти мамлакатларида аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ҳажми Ҳамжамиятга аъзо бўлмаган мамлакатларникидан 4,7 марта ортиқ бўлган. Шундай қилиб, Ер юзида бой ва ривожланмаган мамлакатларнинг мавжудлиги халқаро меҳнат бозори амал қилишини белгиловчи асосий омил ҳисобланади.

Жаҳон меҳнат бозорининг аҳволи у ёки бу давлатларнинг иқтисодий ривожланиш суръатларининг ўзгаришига боғлиқ бўлади.

Жўмладан, бундай боғлиқлик даврий пасайиш ва кўтаришлар пайтида, жаҳон бозорида ишчи кучига бўлган талаб ва таклифда бево-сита акс этади ҳамда мамлакат қанчалик йирик бўлса, унинг таъ-сири ҳам шунчалик кучли бўлади. Масалан, 1991-1992 йилларда дунёнинг ривожланган мамлакатларида даврий пасайиш рўй берди. Бунинг натижасида, 1992 йилнинг ўрталарига келиб расмий рўй-хатлардан ўтган ишсизлар сони 30 млн. дан ошиб кетди, ишсизлик даражаси 1974 йилдаги 5,2%дан 6,0%га кўтарилди. Шу билан бир-га бундай ҳолат, ўз навбатида, ривожланган мамлакатларда хорижий ишчи кучига бўлган талабнинг пасайишига олиб келади.

5.4. Меҳнат ресурсларини минтақа ва мамлакатлар бўйича тақсимланишини статистик ўрганиш

Аҳолининг ўсиш суръати, аҳоли сонининг кўпайиши ёки қисқа-риши билан боғлиқ омиллар демографик омиллар бўлиб саналади.

Жўмладан, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатла-рида аҳолининг юқори даражаларда ўсиши, бу мамлакатларнинг шундай ҳам оғир иқтисодий аҳволини янада мураккаблаштириб, ташқи миграцияга шарт-шароит яратади ҳамда уларни жаҳон бозорига асосан ишчи кучи етказиб берувчи давлатларга айланти-ради. Бошқача айтганда, бу давлатлар ишчи кучининг асосий ис-теъмоличиси бўлиб, иқтисодий ўсиш суръати аҳолининг ўсиш суръа-тидан юқори бўлган мамлакатлар ҳисобланади. Масалан, 90-йил-ларнинг бошларида Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташки-лоти (ИХТТ) мамлакатларида иқтисодий фаол аҳоли йилига ўр-тача 0,8% кўпайди, ички миллий маҳсулот ҳажми 3%га ошди.

Ишчи кучи сонининг минтақалар, алоҳида мамлакатлар доирасида ўзгаришини қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин:

8- жадвал

Ишчи кучининг минтақалар, алоҳида мамлакатлар бўйича тақсимланиши

Минтақалар, мамлакатлар	1980 йил	1999 йил	Ўсиш суръати (%да)
Бутун дунё	1957374	2363547	120,7
Ривожланган давлатлар:			
Шимолий Америка	121721	135367	111,2
Ғарбий Европа	150080	159579	106,3
Австралия-Янги Зеландия	8077	9533	118,0
Япония	57097	62202	108,9
Туркия	19090	23697	121,1
Исроил	1446	1906	124,2
Жанубий Африка Республикаси (ЖАР)	9449	12434	131,6
Ривожланаётган давлатлар:			
Шарқий Европа	7566	71785	107,1

Аҳолишунос мутахассисларнинг тахминларига кўра, ўтган аср сўнгги йилларида вужудга келган ер юзи аҳолисининг ўсиш йўналиши XXI асрнинг бошларида ҳам сақланиб қолади. Жаҳон аҳолиси 2025 йилгача 3,26 млрд. кишига кўпайиши кутилмоқда. Бу, асосан «учинчи дунё» мамлакатлари ҳисобига бўлади. Яъни «учинчи дунё» мамлакатларининг Европа мамлакатларига ва АҚШ га «демографик тазйиқи» 2000 йилларнинг ўрталаригача сақланиб қолиши мумкин.

9- жадвал

Айрим жаҳон мамлакатлари меҳнат ресурсларининг жинсий тузилиши ва ўсиш суръатлари

Мамлакатлар	Меҳнат ресурслари, 1995 йил			
	15-64 ёшдаги ишчилар, минг киши		Ўртача йиллик ўсиш, %	
	Эркак	Аёл	1965-1991	1995-2025
Жанубий-Шарқий Осиё				
Вьетнам	19299	16996	2,53	2,05
Индонезия	52766	24161	2,48	1,50
Хитой	406660	316623	2,60	0,41
Малайзия	5365	3004	3,49	2,01
Мьянма	12529	6983	2,33	1,90
Таиланд	16542	13084	2,66	0,63
Филиппин	17426	7644	2,85	1,91
Европа ва Марказий Осиё				
Озарбайжон	1670	1278	2,23	
Арманистон	387	754	2,71	
Беларусь	2671	2551	1,42	
Болгария	2225	2007	0,00	-0,07
Венгрия	2878	2398	0,34	-0,15
Грузия	1381	1179	1,13	
Қозоғистон	4192	3608	2,30	
Латвия	962	827	2,41	
Қирғизистон	660	631	0,62	0,02
Литва	953	888	0,87	0,2
Молдова	1081	1025	1,13	
Польша	10583	36613	0,88	0,34
Россия	39212	9081	1,04	
Руминия	6112	5373	0,43	0,42
Тожикистон	1082	792	2,7	
Туркменистон	816	663	2,95	
Туркия	17067	8856	2,36	1,65
Ўзбекистон	4240	3644	2,83	
Украина	13060	12496	0,66	
Эстония	394	372	0,76	

9-жадвалнинг давоми

Мамлакатлар	Меҳнат ресурслари, 1995 йил			
	15-64 ёшдаги ишчилар, минг киши		Уртача йиллик ўсиш, %	
	Эркак	Аёл	1965-1991	1995-2025
Латин Америкаси				
Аргентина	8472	3442	1,25	1,28
Бразилия	41470	16551	2,90	1,31
Колумбия	8788	1553	2,72	1,52
Мексика	23132	8937	3,58	1,83
Венесуэла	5351	2154	3,73	1,75
Яқин Шарқ ва Шимолий Африка				
Жазир	5926	676	3,06	3,32
Миср	14430	1687	2,70	2,35
Эрон	15765	3737	3,86	3,74
Марокаш	7100	1893	3,39	2,52
Сурия	2911	634	3,69	4,46
ИХТТ га яъно мамлакатлар				

Айрим мамлакатлардаги сиёсий вазиятнинг барқарор эмаслиги, уларнинг иқтисодий аҳволига салбий таъсир этиб, мамлакат ишчи кучининг четга оқимини кескин кучайтирди. Масалан, сиёсий омил собиқ социалистик мамлакатларда рўй берган кенг қўламли аҳоли миграциясини аниқловчи сабаблардан бири бўлди. Агарда бу мамлакатларда аҳоли миграцияси—90-йилларнинг бошларигача қўрилган қаттиқ чора-тадбирлар натижасида тўхтатиб турилган бўлса, ислохотларнинг бошланиши ва барча маъмурий тўсиқлар олиб ташланиши билан мухожирлар оқими кескин ортди, оқибатда бу жараён жаҳон меҳнат бозоридаги вазиятга, айниқса унинг Европа қисмига сезиларли таъсир кўрсатди. Дастлаб Югославия, сўнгра Венгрия, Польша, йирик миқдорда ишчи кучини экспорт қилувчи давлатларга айландилар. Кейинги пайтда бу мамлакатларга собиқ Иттифоқдан 250 мингга яқин киши, ғарб мутахассисларининг ҳисоблари бўйича эса 500 мингга яқин киши Европа мамлакатларига ишлаш ва яшаш учун кетиши мумкин. Шундай қилиб, иқтисодий, демографик ва сиёсий омилларнинг умумтаъсири жаҳон меҳнат бозоридаги аҳволни, унинг миқёси, таркиби ва ривожланиш суръатларини белгилаб берди.

5.5. Замонавий жаҳон меҳнат бозорининг иқтисодий-статистик таҳлили

Ишчи кучининг халқаро миграцияси сўнгги ўн йилликларда кучая бориб, дунё бўйлаб кенг ёйилмоқда ҳамда жаҳон хўжалиги тараққиётига, меҳнат ресурслари билан айирбошлашга

фаол тортилган мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий, демографияк, сиёсий ва маданий-диний вазиятига сезиларли таъсир кўрсагиб келмоқда. Расмий маълумотларга қараганда, 1990 йилда Ғарбий Европа мамлакатларида 15,2 млн. га яқин чет эллик истиқомат қилган, шу жумладан Европа Ҳамжамияти мамлакатларида 13,4 млн. киши ёки туб аҳолининг 5 %и. Европанинг айрим мамлакатларида уларнинг салмоғи янада юқори. Хусусан, Швецияда—16,5%, Белгияда — 9,1%, Германияда—8,4 %, мутахассислар улуши 10 %га етади.

Ўз навбатида Европа мамлакатларидан ҳам ҳар йили миллионлаб одамлар яхши ҳаёт қидириб турли давлатларга кўчиб боришади. Масалан, хорижий ишчилар сони АҚШда 5,65 млн., Лотин Америкасида 3,5-4 млн., Яқин Шарқ ва Шимолий Америка мамлакатларида 2,8 млн., Ғарбий Африкада 1,3 млн. кишини ташкил этади.

Ишчи кучи жаҳон бозорининг асосий марказлари.

Ҳозирги пайтда миграция оқимининг географик йўналишлари бўйича ишчи кучи жаҳон бозорининг 4 та йirik маркази шаклланган. Биринчи марказ 60-70 йилларда Яқин Шарқ мамлакатларида нефть қазиб чиқариш саноатининг тараққий этиши, унга боғлиқ ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани ривожланиши билан таркиб топган.

Бу мамлакатларда ишчи кучига бўлган талабнинг кескин ошиши, асосан чет эл фуқароларини жалб қилиш ҳисобига қондирилиши мумкин эди, холос. Шу даврдан бошлаб бу минтақада жадал миграция жараёнлари бошланди. Ишчи кучларининг сонида хорижий ишчи кучининг улуши (Покистон, Ҳиндистон, Корея, Филиппин ва бошқа мамлакатлардан) Бирлашган Араб Амирликларида 90%га яқин, Катарда 80%дан юқори, Саудия Арабистони ва Бахрейнда 40%га яқинни ташкил этди.

Иккинчи марказ — ривожланган Ғарбий Европа мамлакатлари бўлиб, миграция омили бу мамлакатларнинг урушдан кейинги даврда ўз иқтисодиётларини тиклашда асосий роль ўйнайди. Ҳозирги пайтда ҳам хорижий ишчи кучи паст малакали ва нуфузли бўлмаган тармоқларда кенг қўлланади. Бу тармоқларда (автомобилларни йиғиш, кон-руда ва металлургия саноати ва бошқалар) хорижликлар 70%ни ташкил этади. Европанинг 15 мамлакати доирасида ягона меҳнат бозорининг барпо этилиши, бу минтақанинг аҳамиятини кучайтирди ва уни хорижий ишчи кучи учун жозибали қилиб қўйди.

Жаҳон меҳнат бозорининг учинчи йirik маркази — АҚШ ва Канада. Бу ерга нафақат Лотин Америкасидан паст малакага эга бўлган ишчилар, балки юқори малакали мутахассислар

ҳам интиладилар. Шу сабабли, АҚШ ўзининг замонавий фан-техникага асосланган тармоқларини, юқори малакали мутахассисларга бўлган эҳтиёжини ходимлар тайёрлашга катта харажатлар қилмасдан таъминлади.

Халқаро меҳнат бозорининг тўртинчи маркази Аргентина бўлиб, ҳозирда бу ерда юзага келган қулай иқтисодий вазият қўшни мамлакатлардан арзон ишчи кучини ўзига жалб қилмоқда.

Жаҳон меҳнат бозоридаги сифат ўзгаришлари.

Кейинги йилларда жаҳон меҳнат бозори географик шаклланиши билан бир қаторда, ривожланган мамлакатлар иқтисодиётидаги тузилмавий силжишлар, собиқ социалистик мамлакатлардаги туб ислохотлар, бошқача айтганда, жаҳон бўйлаб ўрнатилаётган янги иқтисодий-сиёсий тартиблар билан боғлиқ бўлган чуқур сифат ўзгаришларга ҳам эга бўлмоқда.

Бундай ўзгаришлар, асосан қуйидагилардан иборат бўлиб, биринчидан, Шарқий Европа мамлакатларини жаҳон хўжалиги алоқаларга фаол қилиш жараёни бошланди, шу жумладан ишчи кучини айирбошлаш соҳасида ҳам; иккинчидан, бир қатор Жанубий Осиё ва араб мамлакатларида ижтимоий-иқтисодий аҳволни яхшиланиши, миллий иқтисодиётни юқори суръатлар билан ўсиши натижасида шу мамлакатлар аҳолиси ҳисобига бўладиган миграция оқими қисқармоқда; учинчидан, янги миграция оқимида юқори малакали ишчи кучи ва тадбиркорларнинг улуши ошиб бормоқда.

Жаҳон меҳнат бозоридаги вазиятни истиқболга таҳлили шундан dalolat бермоқдаки, демографик, иқтисодий сабабларга кўра ишчи кучини импорт қилувчи асосий мамлакатларнинг талаби юқори даражада сақланиб қолади. Масалан, Европа Ҳамжамиятига аъзо мамлакатларда 25 ёшгача бўлган аҳоли сони 2000 йилда 1990 йилдаги 27,8 млн. кишидан 22,1 млн. кишигача қисқарди. АҚШ ва Канадада ҳам юқоридагидек «аҳолининг қариши» жараёни кечмоқда. Шундай мураккаб демографик вазиятга қарамасдан, ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни юқори суръатларда ўсиши ва ишсизлик даражасининг пасайиши кузатилмоқда. Бундай ҳолат хориждан ёш мутахассисларни жалб қилиш ушбу давлатлар илмий, иқтисодий ва демографик сиёсатнинг муҳим қисми бўлиб қолишидан дарак беради.

Ташқи меҳнат миграциясини тартиблаш.

Меҳнат бозори ҳам ҳар қандай бошқа бозорлар каби айирбошлашни маълум тартиб - қоидаларини ўрнатишга, унга амал қилишга ва назоратга эҳтиёж сезади ёки бошқарилиб туришни тақозо қилади. Бу одатда давлат зиммасига юклатилади. Давлатнинг миграция жараёнларида иштроки тарихдан маълум:

чунончи XIII – XIX асрлардаёқ ишчи кучини эркин кўчиб юришини чегаралайдиган тўсиқлар мавжуд бўлган. Ҳозирда ишчи кучининг эркин ҳаракати қатор ҳуқуқий, маъмурий, маданий, тил, ижтимоий ва бошқа йўл воситалар билан бошқарилиб турилади.

Шулардан фақат ҳуқуқий ва маъмурий тўсиқларни давлатнинг ўзи ўрнатити ёки уларни бартараф этиши мумкин. Агарда XX асрнинг ўрталаригача ишчи кучи ҳаракатини мамлакатлараро тартибга солиш асосан манфаатдор давлатларнинг икки томонлама шартномалари асосида амалга оширилган бўлса, кейинчалик, меҳнат соҳасида мамлакатлараро алоқаларнинг мураккаблашуви, жаҳон меҳнат бозорида фаолият кўрсатишнинг ташкилий–ҳуқуқий асосларини қайта кўриб чиқишни тақозо этди. Жумладан, 1953 йилда Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт ташкилоти мамлакатлари, 1957 йилда эса Европа Ҳамжамиятига кирувчи давлатлар ҳам ишчи кучининг эркин кўчиб юришини қувватлаб чикдилар.

Ташқи меҳнат миграциясини ташкил этишда, тажриба ва ахборотлар билан айирбошлашда, бу жараёни тартибли ва режали амалга оширишни таъминлашда миграция бўйича халқаро ташкилотнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Бу ташкилотта аъзо мамлакатлардаги (35та мамлакат аъзо) ўз бўлимлари орқали бўлажак муҳожирлар учун тил ўрганиш курсларини ташкил этади. Ушбу йўналишда Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) ҳам ўз ишини фаоллаштириб, Халқаро Меҳнат меъёрлари бўйича 1910 – 1993 йиллар давомида 174та конвенция ва 181та тавсиялар қабул қилди. Уларда ишчи кучини мамлакатлараро кўчиб юришини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, 1949 йилда қабул қилинган муҳожир–меҳнаткашлар тўғрисидаги конвенцияда ХМТга аъзо бўлган давлатларга муҳожирларни камситишларига йўл қўймаслик мажбуриятларини юкловчи қатор қоидалар ўрин олган. Булар қуйидагилардир:

- ХМТнинг 1958 йилда қабул қилинган ижтимоий меҳнат ва бандлилик соҳасида ҳуқуқларини чеклашга қарши Конвенцияси;

- ХМТнинг 1962 йилда қабул қилинган ижтимоий сиёсатининг асосий мақсадлари ва меъёрлари тўғрисидаги битим. Бу битимда ХМТга аъзо бўлган давлатларда муҳожир–меҳнаткашлар манфаатлари талаб қилинадиган қоидалар қайд этилган, яъни муҳожирлар ҳам туб аҳоли қатори мавжуд ижтимоий муҳофаза имтиёзларидан фойдаланишлари, уларнинг оилалари эса иш ҳақидан пул жўнатмаларини олиш ҳуқуқига эга бўлишлари белгилаб қўйилган;

- ХМТнинг 1975 йилда қабул қилинган муҳожир-меҳнат-кашлар тўғрисидаги Конвенцияси. Бу ҳужжат миграция соҳасида суистеъмолликларни, муҳожирларни яширин йўллар билан олиб келиш ва қонунсиз ишга ёллашни бартараф қилишга қаратилган чора-тадбирларни белгилаб беради ҳамда муҳожирларни меҳнат, бандилик, ижтимоий таъминот, касаба уюшмаларига бирлашиш ва маданий ҳуқуқлари соҳасида ҳимоя қилишнинг баъзи чораларини кўзда тутди.

Халқаро Меҳнат Ташкилотига аъзо бўлган ва унинг асосий ҳужжатларига имзо чеккан мамлакатлар, қайд этилган ҳужжатларда қабул қилинган тартиб-қоидаларга амал қилишлари ва ўзларининг меҳнат қонунчиликларини уларга мувофиқ ўзгартиришлари лозим.

Қисқача хулосалар

Халқаро меҳнат ресурсларининг таркибини, динамикасини ўрганиш катта аҳамиятга эга. Меҳнат ресурсларининг ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими баён этилади.

Назорат ва муҳокама саволлар

1. Чет эл мамлакатларида меҳнат ресурсларининг таркиби ва тақсимланиши.
2. Меҳнат ресурслари тўғрисида тушунча.
3. Иш кучи статистикаси ва унинг ташкил этилиши.
4. Чет элда меҳнат ресурслари ҳаракати кўрсаткичлари.
5. Меҳнат ресурсларининг истиқболидаги сонини аниқлаш усуллари.

Асосий адабиётлар

1. Сиденко А.В., Башкатов Б.И., Матвеева В.М. Международная статистика. Учебник. – М.: Дело и сервис, 1999.
2. Тарлецкая Л.В. Международная статистика труда. Вестник статистики. 1985. №9
3. Сиденко А.В., Попов Р.Ю. Статистика населения и труда в освободившихся странах. - М., 1986.

VI боб

ХАЛҚАРО АҲОЛИ ТУРМУШ ДАРАЖАСИ СТАТИСТИКАСИ

6.1. Аҳолининг турмуш даражаси ҳақида тушунча ва статистиканинг вазифалари

Аҳоли турмуш даражаси ижтимоий-иқтисодий категория бўлиб, у кишиларнинг моддий ва маданий-маиший эҳтиёжи қондирилиши ҳамда ижтимоий турмуш шароитининг яхшиланиб бориши каби тушунчаларни ўз ичига олади. Моддий эҳтиёжларга кишининг озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой, ёқилғи ва рўзгор буюмларига бўлган талаблари киради. Маданий—маиший эҳтиёжларга кишиларнинг билим, малакаси, маданий даражасини ошириш, маиший ва коммунал хизмат кўрсатишни яхшилаш кабиларга бўлган эҳтиёжлари киради.

Аҳолининг ижтимоий турмуш шароити — жамиятнинг ҳамма аъзоларига меҳнат қилиш, дам олиш, ҳар томонлама жисмоний ва маданий тараққиётини таъминлаш ҳамда меҳнат шароитини яхши ташкил қилиш, кишининг соғлиғи ва меҳнат қилиш қобилиятини сақлашни кафолатлаш, вақтинчалик иш қобилиятини йўқотганларни ижтимоий таъминот, нафақалар билан таъминлаш, нисбатан кам даромадли оилалар болаларига нафақалар бериш йўли билан амалга оширилади.

Аҳоли турмуш даражаси статистикаси олдиди қуйидаги вазифалар туради:

1. Аҳоли даромадлари ва харажатлари, моддий-маданий, маиший эҳтиёжлари таркибини, тузилмасини ифодаловчи кўрсаткичларнинг динамикасини ва суъратини ўрганиш.

2. Аҳоли даромади истеъмолидаги дифференциацияни ўрганиш, шу тафовутни қисқартиришдаги ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирини ўрганиш.

3. Жаҳон мамлакатлари миқёсида аҳоли турмуш даражасини ўрганиш.

6.2. Аҳоли турмуш даражасини умумлаштирувчи кўрсаткичлар

Аҳоли турмуш даражасини миқдор ва сифат томонидан таҳлил қилиш учун илмий жиҳатдан асосланган кўрсаткичлар бўлиши шарт. Турмуш даражаси мураккаб ва кўп қиррали мазмунга эга бўлганлиги сабабли у битта кўрсаткич билан эмас,

балки аҳоли даромади ва турмушининг турли томонларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими билан тавсифланади.

Аҳоли турмуш даражасини қуйидаги кўрсаткичлар умумлаштириб ифодалайди.

БМТ томонидан таклиф қилинган кўрсаткичлар 12 гуруҳни ташкил қилади:

1. Аҳолининг табиий ҳаракати кўрсаткичлари.
2. Турмушнинг санитар — гигиеник шароитлари.
3. Озиқ - овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш.
4. Яшаш шароитлари.
5. Таълим ва маданият.
6. Меҳнат шароити ва бандлик.
7. Аҳолининг даромадлари ва харажатлари.
8. Турмуш қиймати ва истеъмол баҳолари.
9. Транспорт воситалари.
10. Дам олишнинг ташкил этилиши.
11. Ижтимоий таъминот.
12. Киши эркинлиги.

Аҳолининг турмуш даражасини қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида ҳам ифодалаш мумкин:

Жами ва аҳоли жон бошига тўғри келган:

1. Миллий даромад.
2. Истеъмол фонди.
3. Номинал даромад ва номинал иш ҳақи.
4. Аниқ иш ҳақи ва аниқ даромад.
5. Омонат кассаларидаги аҳоли пул қўйилмалари.
6. Аҳолига кўрсатилган маиший хизмат ҳажми, таркиби,

ўсиш суръати ва ҳоказолар.

6.3. Аҳолининг моддий эҳтиёжларини қондириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар

Ҳар бир давлат аҳолиси фаровонлигининг ошиб бориши, уларнинг моддий эҳтиёжларини тўла-тўқис қондирилиб бориши қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида ифодаланади:

1. Озиқ - овқат маҳсулоти истеъмоли (жон бошига, муҳим турлари бўйича) таркиби ва динамикаси.

2. Озиқ - овқатдан бошқа маҳсулотлар истеъмоли.

Аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондириш ва унинг сифатини яхшилаш аҳоли турмуш даражасининг ўсишини кўрсатади. Озиқ - овқат маҳсулотларини чакана товар айланмасидаги озиқ - овқат истеъмоли шуни кўрсатадики, турмуш даражаси ошган сари нон ва картошка маҳсулотларини

истеъмол қилиш бир текисда камайиб, булар ўрнини аста-секин гўшт, сут, қанд, сабзавот ва мева каби оқсил, ёғ, витамин ва бошқа моддаларга бой бўлган юқори калорияли маҳсулотлар эгаллаб боради.

Озиқ-овқат истеъмоли тузилишидаги ўзгаришлар аҳоли жон бошига тўғри келадиган йиллик озиқ - овқат маҳсулоти даражасида намоён бўлади.

10-жадвал

Айрим жаҳон давлатлари бўйича аҳоли жон бошига бир йилда айрим озиқ - овқат маҳсулотларининг истеъмоли қилиниши

Давлат	Аҳоли жон бошига									
	Гўшт(кг)		Сут(литр)		Сариёғ(кг)		Тухум(дона)		Шакар(кг)	
	1990й	1998й	1990й	1998й	1990й	1998й	1990й	1998й	1990й	1998й
Ўзбекистон	51	69	342	374	4,4	6,3	165	295	20	20
АҚШ	117	122	259	268	2,5	2,2	334	281	23	24
Дания	230	278	901	913	26,4	17,6	299	251	-	-
Япон	416	421	-	-	84,3	85,7	-	-	-	-
Зеландия	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Бразилия	39	44	78	92	-	-	-	-	52	52
Швеция	60	67	365	405	5,2	8,1	-	-	-	-
Япония	-	-	46	62	0,4	0,6	296	329	6,1	6,9
Франция	86	112	558	519	9,5	9,2	221	277	51	67

Маҳсулот турининг жон бошига қанча тўғри келиши қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$\bar{Y}_i = \frac{Q_i}{A_i}$$

Бу ерда, $\bar{Y}_i$ — жон бошига ҳисобланган маҳсулот; Q_i — бир йил давомида истеъмоли қилинган маҳсулот жами; A_i — аҳолининг ўртача сони.

11-жадвал

Айрим жаҳон мамлакатлари аҳолисининг узоқ муддат фойдаланадиган моллар билан таъминланиши (ҳар 1000 кишига нисбатан, дона)

Давлатлар	Радио		Ойпаи - жаҳоп		Музлатгичлар		Қир ювгич машиналар		Автомобиллар	
	1990	1998	1990	1998	1990	1998	1990	1998	1990	1998
Ўзбекистон	32	28	28	34	17	21	22	21	4,9	19
Хитой	4	14	-	23	-	7,0	-	10	0,02	23
АҚШ	66	20	40	49	26	29	21	25	-	-
Германия	111	78	49	61	26	42	27	37	-	-
Япония	366	118	113	115	25	42	43	42	207	240

6.4. Аҳолининг маданий-маиший эҳтиёжларини қондиришни ифодаловчи кўрсаткичлар

Аҳолининг моддий-маиший эҳтиёжларини қондиришни ифодаловчи кўрсаткичларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

I. Аҳолининг уй-жой, коммунал ва маиший хизмат билан таъминланишини ифодаловчи кўрсаткичлар.

1. Уй-жой фонди - (m^2 ҳисобида) умумий майдон.
2. Аҳолининг уй-жой билан таъминланиши (жон бошига m^2).
3. Уй-жойларнинг марказий иситиш тизимлари, водопровод, газ, ванна, душ, канализация билан таъминланиш даражаси.
4. Бир йилда аҳоли томонидан истеъмол қилинган
 - а) электроэнергия (жон бошига кВт/соат ҳисобида);
 - б) газ (жон бошига m^3);
 - в) барча маиший хизматлар.

II. Аҳолининг моддий-маънавий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар. Булар жумласига қуйидагилар киради:

1. Саводлилик даражаси. (9 ёшдан 49 ёшгача бўлган).
2. Олий ва ўрта маълумотлилар сони.
3. Олий ва илмий-педагогик ходимлар сони.
4. Махсус ўқув юртлари, коллеж ва олий ўқув юртларида билим олаётганлар сони.
5. Бошланғич ва ўрта мактабларда билим олаётганлар сони.
6. Оммалашган кутубхоналардаги китоб фонди.
7. Китоб, журнал ва газеталарнинг йиллик тиражи.
8. Киносанс ва театрларга кирувчилар сони.

6.5. Аҳолининг ижтимоий шароитини ифодаловчи кўрсаткичлар

Аҳолининг ижтимоий шароитини ифодаловчи кўрсаткичлар жумласига қуйидагилар киради:

1. Аҳолининг иш билан таъминланиш даражаси.
2. Иш ҳафтаси ва иш кунининг ўртача узунлиги.
3. Меҳнат таътиллари муддати.
4. Меҳнат шароити.
5. Врачлар сони.
6. Касалхонадаги ўринлар сони.
7. Дам олиш муассасаларида, болалар боғчаларида ўринлар сони.
8. Ижтимоий таъминот.
9. Аҳолининг ўртача яшаш муддати.

Қисқача хулосалар

Халқаро аҳоли турмуш даражаси статистикаси қуйидаги кўрсаткичлар тизимини ўз ичига олади:

1. Аҳолининг моддий эҳтиёжларини қондириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар.

2. Аҳолининг моддий—маиший эҳтиёжларини қондиришни ифодаловчи кўрсаткичлар.

3. Аҳолининг ижтимоий шароитини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Аҳоли турмуш даражасининг умумлаштирувчи кўрсаткичлари.

2. Аҳолининг турмуш даражаси ҳақида тушунча ва статистиканинг вазифалари.

3. Аҳолининг маданий—маиший эҳтиёжларининг қондирилишини ифодаловчи кўрсаткичлар.

4. Аҳолининг моддий эҳтиёжларини қондириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар.

5. Аҳолининг ижтимоий шароитини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Асосий адабиётлар

1. Гурьева Л.С. Социальная статистика. - М., 1999г.

2. Рябушкин Б. Социальные показатели в буржуазной статистике. Вестник статистики. 1984. №8.

ТАШҚИ САВДО БАҲОЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

7.1. Ташқи савдо статистикасининг моҳияти ва вазифалари

Мустақилликнинг ўтган ўн икки йили — жуда қисқа тарихий даврда Ўзбекистон нафақат иқтисодий, балки ижтимоий, сиёсий ўзгаришларга эришди. Маъмурий буйруқбозлик тизими-га асосланган жамиятдан, бозор иқтисодиётига йўналтирилган ҳуқуқий — демократик давлат шакллантириш йўлидан борилмоқда. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз ижтимоий, сиёсий ҳамда иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар, ислохотлар олиб борилмоқда. Иқтисодий соҳадаги ислохотларнинг йўналишларидан бири Ташқи иқтисодий фаолиятдир. Ташқи иқтисодий фаолият Ўзбекистон тарихида янги йўналишлардан биридир, чунки узок йил собиқ совет тизимида ТИА (Ташқи иқтисодий алоқалар) фақатгина марказ орқали олиб борилар эди.

Ўтиш даврини бошидан кечираётган ҳар қандай давлат бирданига ТИАни ривожлантириш учун ўзини эркин бозор гирдобига ташлаб қўймайди. Бундай пайтда давлат бош ислохотчи сифатида майдонга чиқиши лозим. Худди ана шундай йўлни Ўзбекистон ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Ҳозирги кунга келиб мамлакатимиз Ташқи иқтисодий фаолиятни самарали олиб бормоқда. Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўналишларидан бири, ТИФни муқобиллаштириш ҳисобланади. ТИФни оқилона тартибга солиш иқтисодий ривожланишда давлатнинг муҳим стратегияларидан биридир. Бу эса ўз навбатида, мамлакатни ўзига хос ички ва ташқи иқтисодий ҳолатини ўрганиш, у ҳақда етарлича маълумот олиш, шу асосда мамлакатни жаҳон бозоридаги салбий ўзгаришлардан сақлашни тақозо этади. Ташқи савдони тартибга солиш, унинг истиқболини белгилашда статистиканинг аҳамияти каттадир. Зеро, ишончли маълумот ва таҳлил мамлакат ТИФнинг асосий стратегиясидир.

Ташқи савдо статистикаси статистиканинг ажралмас қисми бўлиб, тармоқ статистикаси ҳисобланади. Ташқи иқтисодий алоқалар статистикасида гап товарлар импорти, экспорти, халқаро молия муносабатлари, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган шартномавий операциялар ҳақида боради.

Ташқи савдо эса ўз ичига экспорт ва импортни олади. Ташқи савдо мамлакатнинг моддий ресурслари камайиши ёки ортишига тегишли бўлган товар массалари, хизматлар оқимини бож-

хона орқали олиб ўтилишини ифодалайди. Статистика ташқи савдони ўрганишда фақатгина божхона орқали қонуний равишда олиб ўтиладиган товарлар ва хизматлар оқимини ҳисобга олади.

Ташқи савдо статистикаси ўзида икки тавсифни мужас-самлаштиради:

1. Статистика фақатгина божхона чегараларини кесиб ўтаётган товар ва хизматларни ҳисобга олади.

2. Статистика чегарани кесиб ўтувчи ҳар қандай товар ва хизматни, у хоҳ тижорат асосида, хоҳ нотижорат мақсадда ўтишидан қатъи назар қийматини ҳисобга олади, яъни мамлакат томонидан олинган ҳар қандай иқтисодий ёрдам импорт сифатида, иқтисодий ёрдам сифатида берилган товарлар эса экспорт сифатида қайд қилинади.

Собиқ Иттифок даврида марказлашган ҳолда Ташқи савдони ҳисобга олиш 1930 йилда бошланади. Шу йилдан бошлаб, божхона ҳисоби марказлашган ҳолда олиб борилиб, унга барча иттифок мамлакатларидан («Ташқи дунё»дан) олиб кириладиган ва чиқариладиган товарлар ҳисобга олинади. Ўзбекистонда эса ташқи савдони ҳисобга олиш махсус давлат ходимлари томонидан ҳисобга олинган бўлиб, ташқи савдо ҳисобини мамлакатимизда бир неча аср олдин бошланганлигидан далолат берувчи манбалар мавжуд. Айниқса, йирик ҳудудни эгаллаган Амир Темур давлатида савдони ҳисобга олиш муҳим ўрин тутган.

1942 йилдан Иттифок ҳудудида ташқи савдони Ташқи савдо вазирлиги ҳисобга ола бошлади. Бу даврда ТСВлиги фақатгина тижорат мақсадида олиб кириладиган ва олиб чиқариладиган товарларни ҳисобга олар эди. 1959 йилда бошлаб эса Ташқи савдо вазирлиги билан бирга Божхона қўмитаси параллел ҳисоб олиб боришни йўлга қўйилди.

1991 йилдан бошлаб эса мустақилликка эришган Ўзбекистон жаҳон тажрибаси тан олгани каби, товар ва хизматлар экспорт — импорти ҳисобини Божхона қўмитаси орқали олиб бора бошлади.

7.2. Ташқи савдода товарлар импорти ва экспорти, уни статистик ўрганиш

Авваламбор, экспорт ва импорт ҳақида ва уни ҳисобга олиш тўғрисида гап кетганда, ташқи савдо ҳисобини олиб бориш ҳақида гапириш лозим. Божхона ходимлари томонидан ташқи савдони расмийлаштиришда божхона декларациялари, товар ва хизматларга берилган йўл қоғозлари, товар ва хизматларни ҳисоби ва уларнинг шартнома паспортлари расмийлаш-

тирилади. Божхона чегаралари кесиб ўтсада, аммо ташқи савдода ҳисобга олинмайдиган товар ва хизматлар қуйидагилардан иборатдир:

1. Тўғридан-тўғри транзит (омборларда сақланганларидан ташқари).

2. Жисмоний ва юридик шахсларнинг, хорижлик фуқароларнинг ҳамда дипломатик миссияларнинг шахсий юки.

3. Бир йилдан ортиқ бўлмаган муддатга жорий ижараларни мақсадга олган шартномадаги товарлар.

4. Қайтаётган таралар (контейнерлар, шиша идишлар) ва намуналар.

5. Муомаладаги олтин танга ва бошқа тангалар, муомалада бўлган қимматли қоғоз ва банкнотлар.

6. Вақтинчалик олиб кирилатган ёки олиб чиқиб кетилаётган товарлар:

а) театр безаклари;

б) спорт инвентарлари;

в) машиналар;

г) аукцион, ярмарка ва кўргазмаларга олиб келинган товарлар;

д) кинофильмлар ижараси.

7. Транспорт воситалари ва бошқа ускуналарнинг ремонти.

8. Товарларни олиб келмасдан реэкспорт қисми.

9. Номуддий хизматлар қиймати.

10. Товар ва хизматларни кафолатли етказиб бериш.

Статистикада товарлар импорти деганда қуйидагилар тушунилади:

1. Ички истеъмол ва қайта ишлаш мақсадидаги товарлар.

3. Узоқ муддатдаги реэкспортни кўзлаб олиб келинган товарлар.

4. Тегishли божхона омборларида қайта ишлаш учун олиб келинган товарлар.

Биринчи тоифадаги товарлар божхона қўмитаси томонидан олиб бориладиган ички истеъмол учун олиб кирилатган маҳсулотларни мамлакат ҳудудига қўйиш билан боғлиқ бўлган оммавий тадбирлардир. Ўзбекистон импортида ушбу товарлар улуши ўта юқоридир.

Экспорт ҳақида гап борганда эса:

- Мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган, қазиб олинган ёки етиштирилган маҳсулотлар;

- Божхона назорати остида қайта ишланган маҳсулотлар;

- Белгиланган божхона омборларига олиб келинган товарлар;

- Ички истеъмол учун импорт қилинган, аммо истеъмол қилинмай қолган маҳсулотлар.

Статистика товар ва хизматлар импорт ва экспортини ўрганишда бир неча усуллардан фойдаланади. Бундай усуллар жумласига статистиканинг умумий усуллари: динамика кўрсаткичлари, индекслар усули, график ва жадваллар усуллари, таркиб ва салмоқни ифодаловчи кўрсаткичлар, шу билан бирга баланс усули кенг фойдаланилади. Ташқи савдо баланси мамлакат учун маълум муддатда ташқи савдо ҳолатини яққол кўрсатиб беради. Шу билан бирга ташқи савдо баланси мамлакат ташқи савдоси истиқболини ва ташқи савдога тегишли чоратадбирлар манбаи эканлигини ҳисобга олиш лозим.

Ташқи савдога таҳлилий кўз билан ёндашишда индекслар усулининг аҳамияти катта. Чунки замон ва маконда ташқи савдони ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Баҳо индекси қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$I_p = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

Баъзи ҳолларда айрим товарлар учун баҳо индексини ҳисоблашга тўғри келади.

$$i_p = \frac{P_1}{P_0}$$

Ташқи савдони физик ҳажмида бўлаётган ўзгаришларни умумий тарзда қуйидаги индекс орқали ифодаланади:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

айрим товарлар учун эса:

$$i = \frac{q_1}{q_0}$$

Бундан ташқари, ташқи савдо шартини ифодаловчи индекс:

$$I_{CT} = \frac{I_{PЭ}}{I_{PH}}$$

Бу ерда: $I_{PЭ}$ - экспортнинг ўртача баҳо индекси;
 I_{PH} - импортнинг ўртача баҳо индекси.

Шу билан бирга ташқи савдо стратегиясини ифодалаб берувчи импорт квота ва экспорт квотаси даражаси ва индекси ҳисобланади.

1. Экспорт квотаси даражаси:

$$K_{\text{эк}} = \frac{\text{ЭК}}{\text{ЯИМ}} ; \text{индекси } i_{\text{эк}} = \frac{K_{\text{эк}1}}{K_{\text{эк}0}} .$$

2. Импорт квотаси:

$$K_{\text{им}} = \frac{\text{ИК}}{\text{ЯИМ}} ; \text{индекси } i_{\text{им}} = \frac{K_{\text{им}1}}{K_{\text{им}0}} .$$

Ташқи савдони ривожланиш йўналишларини таҳлил қилишда экспорт ва импорт эластиклиги коэффиценти ҳисобланади;

1. Экспорт эластиклиги

$$\varepsilon_{\text{э}} = \frac{\Delta \varepsilon}{\varepsilon} \cdot \frac{\Delta \text{ЯИМ}}{\text{ЯИМ}} ;$$

2. Импорт эластиклиги

$$\varepsilon_{\text{и}} = \frac{\Delta \text{И}}{\text{И}} \cdot \frac{\Delta \text{ЯИМ}}{\text{ЯИМ}} .$$

Бу ерда, Δ - ўсишнинг абсолют қийматини ифода этади.

Биринчи кўрсаткич ЯИМнинг ўсиш йўналишига нисбатан экспорт ўсиш йўналишини нисбатини аниқлайди. Яъни, маҳсулот экспорти ЯИМ ўсиш таъсири ва экспорт ҳажмини аниқ ўсишини ифодалайди.

Иккинчи кўрсаткич эса, ЯИМ ўсиши билан импорт ҳажмини ўсиши ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб, уларнинг ўсиш йўналишларини ўзаро таққослашга имкон беради.

Статистика юқорида айтиб ўтилган кўрсаткичлардан ташқари, ташқи савдо салмоғи, унинг тузилишини ҳам кенг ўрганади.

7.3. Ташқи савдода баҳоларнинг шаклланиш хусусиятлари

Халқаро савдо амалиётида ўндан ортиқ шартнома шароитига боғлиқ равишда битта ва ўша товарга ўрнатилиши мумкин бўлган нархларнинг турлари мавжуд. Нархлар рўйхати халқаро савдо терминлари қоидалари «ИНКОТЕРМС»да баён этилган. Шартнома шартларини шакллантиришда базис ёки ўтган давр учун прејскурант нархларидан фойдаланилади. У нарх-

лар махсус прејскурант — сўровномаларида келтирилади. Стандартта мувофиқ экспорт қилинувчи товарлар «FOB», «FOB — жўнатиш порти», «FOB — франко-қуруқлик чегараси» баҳоларида, импорт қилинувчи товарлар «CIF», «CIF — импорт белгиланган порт», «CIF — импорт белгиланган мамлакат франко-қуруқлик чегараси» баҳоларида келтирилади.

«FOB» баҳоси сотувчи — мамлакат чегарасида вужудга келади. Аммо, халқаро шартномаларни тузишда шу нарсани назарда тутиш лозимки, ИНКОТЕРМС сотиш - харид қилиш шартлари базис ҳисобланиб, савдо — сотиқ қилувчи томонлар учун мажбурий эмас. Томонлар ўзларини қониқтирган қоидаларни ишлаб чиқиши мумкин. Бунда, FOB аббревиатураси, масалан АҚШ савдо қонунига кўра, умуман ИНКОТЕРМСдан бошқа шартларни аңлатади. Шу сабабли ҳар бир муайян шароитда турли мамлакатларда амал қилувчи савдо қоидалари билан яқиндан танишиб чиқиш зарур, яъни миллий ИНКОТЕРМС билан FOB қиймати қуйидагича шаклланади:

Товарнинг шартнома қиймати + товарни кема сатҳига олиб келиш билан боғлиқ барча харажатлар + «Эркин сатҳга» ортиш (экспорт божини ҳисобга олган ҳолда).

FOB қиймати ташиқ савдо пировардида қайд этилади ва экспортёр ўз шеригидан олиши керак бўлган қийматни билдиради.

CIF импорт қиймати импорт қилувчи мамлакат чегарасида юзага келади. CIF шароити бўйича товарларни етказиб беришда сотиш баҳосига қуйидагилар киради:

Товарнинг ўз баҳоси + товарни белгиланган портгача етказиб бериш транспорт харажатлари(фрахт) + товарни суғурталаш харажатлари.

Агар фрахт ва FOB баҳосини назарда тутсак, CIF баҳосини қуйидагича ифодалаш мумкин:

FOB қиймати + фрахт + экспорт қилувчи чегарасидан импорт қилувчи мамлакат чегарасигача суғурталаш.

CIF шарти бўйича маҳсулот етказиб беришда сотувчи транспорт воситаларини фрахт қилиши, фрахтни тўлаши, товарни жўнатиш портига етказиш, ўз ҳисобига транспортга ортиш, харидорга тўлов ҳужжатларини топириш(коносамент) керак. Сотувчи товарни суғурталаши шарт бўлиб, харидорга суғурта полисини топириши зарур. Харидор товарни тушириб олиш, уни омборхонага жойлаш ва сақлаш билан боғлиқ харажатларни ўз зиммасига олади. Демак, товарни туширишгача бўлган харажатларни сотувчи, туширгандан кейинги харажатларни эса харидор ўз зиммасига олиши зарур.

Халқаро амалиётда FOB ва CIF баҳоларини аниқлашда

асос қилиб CAF(cost and freight) баҳоси олиниб, унга фақат товарнинг баҳоси ва ташиш(транспорт) харажатлари киради. Назария бўйича халқаро савдони таҳлил қилишда, жаҳон бўйича импорт ва экспорт қиймати тенг бўлиши керак. Афсуски, амалда бундай бўлмайди. Сабаби экспорт FOB баҳоларида, импорт эса CIF баҳоларида ҳисобга олинади. Ушбу ҳолатни халқаро савдони таҳлил қилишда ёдда тутиш зарур.

АҚШ статистикасида тўлов балансида экспорт ва импорт FOB баҳоларида ҳисобланади.

Қисқача хулосалар

Ташқи савдода энг асосий масала, бу — баҳоларнинг шаклланиши ҳисобига ўтади. Уларнинг категориялари ҳам муҳим ўрин тутати.

Тўлов балансининг аҳамияти ҳам каттадир. Ташқи савдо экспорти ва импорти кунлари ҳам иқтисодий таҳлилда алоҳида ўрин эгаллайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ташқи савдода қўлланиладиган баҳолар.
2. Ташқи савдо баҳоларининг шаклланиши хусусиятлари.
3. Тўлов баланси ҳақида нима биласиз?
4. Ташқи савдода экспорт ва импорт кунлари.
5. Ташқи савдонинг жуғрофик тузилмаси.

Асосий адабиётлар

1. Золотов В.Т. Статистика внешней торговли. - М.: Финансы и статистика, 1991.
2. Сельцовский В.Л. Совершенствование анализа эффективности внешней торговли. Вестник статистики. 1983г. №3.
3. Григорук Н.Е. Статистика внешней торговли. ФРГ. Учебное пособие. - М.: МГИМО, 1983.

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИДА «ТАШҚИ ДУНЁ» СЕКТОРЛАРИ

8.1. «Ташқи дунё» сектори тушунчаси, вазифаси ва асосий ҳисоблари

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан сўнг, биринчи навбатдаги асосий вазифаларидан бири ўз иқтисодиётини маъмурий бошқаришдан бозор муносабатларига асосланган бошқаришга ўтказишдан иборат бўлди. Мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ўтиш объектив зарурият сифатида давр тақозоси бўлиб қолди. Фақат бозор муносабатларигина мамлакат ишлаб чиқарувчи қучлари заминидagi улкан имкониятлардан бири халқ бахт-саодати йўлида, унинг турмуш даражасини ошириш мақсадида самарали фойдаланишни таъминлаши мумкин.

Ўзбекистон иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказишда давлат статистикаси органларининг роли каттадир. Бозор муносабатлари шароитида статистика соҳасидаги янги муаммоларини ҳал этиш, унинг назарий асосини қайтадан кўриб чиқишни, мавжуд статистика амалиётини кескин ўзгартиришлар бўлишини тақозо этади.

Шу мақсадда макроиқтисодий статистик ривожланишнинг асосий йўналишларида туб ўзгаришлар ҳосил қилиш учун халқ хўжалиги балансини (ХХБ) сақлаб қолган ҳолда маҳаллий шароитларига мослашган миллий ҳисоблар тизимининг (МХТ) халқаро стандартини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш зарур бўлади.

Миллий ҳисоблаш тизимида ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг барча жараёнлари икки ёқлама операциялар тўплами сифатида талқин этилади ва бу операциялар томонларнинг ҳисобларида қиймат кўринишида даромад ёки харажат сифатида кўрсатилади. МХТ — авваломбор макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимининг ҳар томонлама ривожланиши натижасида юзага келди.

1934 йили етакчи иқтисодчи олим С.Кузнец мамлакат бўйича 1929-1934 йиллар учун миллий даромад ҳажмини ҳисоблаган. 1929-1933 йилларда ғарб давлатлари ўз бошидан жуда ҳам мураккаб бўлган иқтисодий инқироз даврини кечирдилар ва уларнинг иқтисодчилари капиталистик жамият ривожланишининг «айрим назариялари»ни қайта кўриб чиқишга мажбур бўлдилар. Капиталистик мамлакатларда баланс тузилмаларининг зарури-

ги объектив омиллар ва энг аввало, давлт-монополистик капитализмни ривожланиши ҳамда капиталистик давлатлар иқтисодиётини тартибга солишнинг амалий эҳтиёжи билан вужудга келди. Иккинчи жаҳон уриши тугагандан сўнг капиталистик мамлакатлар давлатни бошқариш тизимида МХТнинг қўлланилишининг зарурлигини янада чуқурроқ тушуниб етдилар.

1951 йилда Парижда Европа Иқтисодий Ҳамжамиятининг миллий ҳисоблар бўйича конференцияси бўлиб, унда Европа Иқтисодий Ҳамжамиятига аъзо бўлган мамлакатлар учун МХТнинг стандарти лойиҳаси қабул қилинди. Бу лойиҳа Р.Стоун раҳбарлигидаги бир гуруҳ иқтисодчилар томонидан ишлаб чиқилди.

1952 йилда бир гуруҳ иқтисодчи-статистиклар БМТнинг Статистика бюроси топшириғига биноан, «Миллий ҳисоблар ва ўттиш жаadwalлари» деб номланган услубият тайёрладилар. Бунда Англия ва АҚШ нинг миллий ҳисоблар бўйича асосий ишлари асос қилиб олинди.

1968 йили БМТнинг Статистика комиссияси томонидан қўллаб-қувватланган ҳолда унинг аъзолари томонидан «Яшил Китоб» номини олган яна бир янги стандарт ишлаб чиқилди. 1968 йилда татбиқ этилган МХТ 25 йил мобайнида 1993 йилнинг февралига қадар хизмат қилди. 1993 йил февраль ойида БМТнинг Нью-Йоркдаги статистика комиссиясининг навбатдаги сессиясида МХТнинг янги стандарти қабул қилинди. Ушбу янги стандартда ҳамда МХТнинг эски 1968 йилдаги стандартининг асосий ютуқларидан фойдаланиш кўрсатиб ўтилган. Бунда энг асосий хусусиятларидан бири макроиқтисодий статистика кўрсаткичларидан кенг қўламда фойдаланишдан иборатдир.

Янги МХТ халқаро иқтисодий ҳамкорликда муҳим макроиқтисодий кўрсаткичларни халқаро таққослашни янада юксалтириш мақсадида ташкил этилди.

МХТда иқтисодиёт секторлари орасидаги муносабатларни ўрганиш мақсадида асосий ҳисоблардан кенг фойдаланилади.

Бу ҳисоблар икки гуруҳга ажратилади:

1. Мамлакат ички иқтисодиётини таърифловчи ички иқтисодий ҳисоблар. Ички иқтисодий ҳисобларга қуйидаги ҳисобларни киритамиз:

- товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳисоби;
- ишлаб чиқариш ҳисоби;
- даромадларни ташкил қилиш ҳисоби;
- даромадларни айирбошлаш ҳисоби;
- даромадлардан фойдаланиш ҳисоби;
- капитал харажатлар ҳисоби.

2. Мамлакатни бошқа давлатлар билан иқтисодий муно-

сабатларини ўрганишда ташқи иқтисодий алоқалар (ташқи дунё) ҳисобидан фойдаланилади. Бу ҳисоб қуйидаги 3 ҳисобда ифодаланади:

- жорий операциялар ҳисоби;
- капитал харажатлар ҳисоби;
- молия ҳисоби.

«Ташқи дунё» сектори — шу чегарада чет эл иқтисодий бирликлари (уй хўжалиги, бирлашмалар, корхоналар)ни қамраб олади ва шу чегарада мамлакат резидентлари билан амалга ошириладиган операциялар (транспорт ва суғурталаш соҳаси хизматлари, яъни импорт товарлар билан бўладиган операциялар, турли хил секторларга тегишли бўлган чет эл активлари билан резидентлар ўртасида бажариладиган операциялар, турли хил минтақаларга тегишли бўлган давлат мажбуриятлари билан резидентлар ўртасида бажариладиган операциялар, капитал қўйилмалар, жорий операциялар, молиявий операцияларни тасвирлайди).

Бу секторнинг асосан учта ҳисоби: жорий операциялар; капитал харажатлар; молиявий ҳисоблар бўлиб, булар ёрдамида миллий иқтисодиёт билан «Ташқи дунё» ўртасидаги муносабатларни умумлашган ҳолда кўриқи мумкин.

Жорий операциялар ҳисоби Ўзбекистон Республикаси билан бошқа давлатларни товар ва хизматлар олди-сотдисида бўладиган ўзаро даромадлар ҳаракати алоқаларини тасвирлайди, бунда халқаро амалиётда қабул қилинган шартномаларнинг бажарилиши, тўловлар ва тақдим қилинган ёки товарсиз таъминлаш воситасида жалб этилган кўчириш фоизларини, дивидентларни ва бошқа инвестициядаги даромадларни, нафақалар, меҳнат ҳақи, алимент ва бошқа шунга ўхшаш операцияларни қўшган ҳолда кечиктирмасдан шартнома асосида ҳисоблашлар ўтказишни ифодалайди. Бу берилган ҳисобларда ҳам ТМАларнинг барча қолган ҳисоблари каби «Ташқи дунё» ёки бошқа давлатларнинг ресурс ва фойдаланишлари нуқтаи назаридан кўриб чиқилади.

8.2. Жорий операциялар ҳисоби

«Жорий операциялар ҳисоби» ресурслар ҳамда фойдаланиш қисмидан иборат бўлади.

Ресурслар қисмида — барча турдаги қуйидаги операциялар кўрсатилади: бошқа давлатлар билан қилинган товар ва хизматлар импортидан олинган жорий даромадлар натижалари; резидент уй-хўжаликларнинг «Ташқи дунё»даги пировард

истеъмоли, резидент ёлловчилар томонидан норезидент ишчиларнинг меҳнатига ҳақ тўлашлар; ишлаб-чиқариш ва импорт билан боғлиқ солиқлар; мулкчиликдан келган даромадлар; тадбиркорлик фаолияти даромади ва жорий трансфертлар; бундан ташқари «Ташқи дунё» билан қилинган жорий операциялар ҳисобининг кирим-чиқим моддаси қолдиғи тасвирланади.

Фойдаланиш қисмида эса, бошқа давлатларнинг товар ва хизматларнинг экспорти натижасида олинган жорий даромадларни Ўзбекистон Республикасига топширилган қисми; норезидент уй-хўжаликларнинг Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ҳудудидаги пировард истеъмоли; норезидент ёлловчилар томонидан Ўзбекистон Республикаси резидент ишчиларининг меҳнатига ҳақ тўлашлар; бошқа давлат резидент хўжалик бирликлари томонидан тушган, мулкчиликдан келган даромадлар; тадбиркорликдан келган даромадлар ҳамда жорий трансфертлар тасвирланади.

Жорий операциялар ҳисоби (ЖОХ) статистик кўрсаткичлар ёрдамида умумлаштирилиб қуйидаги:

- товарлар;
- хизматлар;
- даромадлар;
- трансферт операциялари ўтказилади.

«Кўзга кўринарли» товарлар товарларни четдан олиб кириш ёки чиқариш натижасида мамлакатнинг моддий ресурсларининг ошишини ёки камайишини билдирадиган товарлардир.

Бу термин ташқи иқтисодий операциялар натижасида республика резидентларидан норезидентларга ва аксинча бўладиган маҳсулотлар таркибига киради. У божхона статистикасида экспорт-импорт операциялар ҳисоби сифатида қабул қилинади. Хизматларни ишлаб чиқариш бозор хизматларидек, нобозор хизматларини ҳам ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш хизматлари билан халқаро савдо хизматлари бир-биридан товарлар билан қилинадиган операциялар орқали фарқ қилади. Товарларнинг халқаро савдоси уларни ишлаб чиқаришда алоҳида амалга оширилади. Хизматларни ишлаб чиқариш эса мамлакат иқтисодиётида аниқ ишлаб чиқувчи билан аниқ истеъмолчи ўртасидаги шартнома воситасига боғлиқдир. Шундай қилиб, хизматларнинг халқаро савдоси, халқаро хизматлар ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқдир, чунки ишлаб чиқариш жараёни ўз жиҳатидан резидент ва норезидентга таъсир этади.

**«Жорий операциялар» ҳисобини тажрибавий ҳисоб-китоби
(млн. АҚШ доллари)**

Ресурслар	1996 йил	1997 йил	1998 йил
Маҳсулот ва хизматлар импорти	2394,1	1358,8	929,3
Резидент уй-хўжаликларининг «Ташқи дунё»даги пировард истеъмоли	-	-	-
Резидент ёлловчилар томонидан норезидент ишчиларининг меҳнатига ҳақ тўлаш	-	-	-
«Ташқи дунё»га тўланган ишлаб чиқариш ва импорт билан боғлиқ солиқлар	-	-	-
«Ташқи дунё»га берилган мулкчиликдан олинган даромад	-	-	-
«Ташқи дунё»га тўланган бошқа трансфертлар	-	-	-
«Ташқи дунё» билан жорий операциялар қолдиғи	-	-708,4	-60
ЖАМИ:	1360,3	677,4	869,3

Фойдаланиш

Маҳсулот ва хизматлар экспорти	1033,8	677,4	869,3
Норезидент уй-хўжаликларининг Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ҳудудидаги пировард истеъмоли	-	-	-
Норезидент ёлловчилар томонидан Ўзбекистон Республикаси резидент ишчиларининг меҳнатига ҳақ тўлаш	-	-	-
«Ташқи дунё»дан олинган ишлаб чиқариш ва импорт билан боғлиқ субсидиялар	-	-	-
«Ташқи дунё»дан олинган жорий трансфертлар	-	-	-
ЖАМИ:	1033,8	677,4	869,3

8.3. Капитал харажатлар ҳисоби

«Ташқи дунё» секторининг капитал харажатлар ҳисоби.

«Ташқи дунё» капитал харажатлар ҳисоби — асосий ва айланма фондларни сотиб олиш ва номоддий активларнинг хараидини кўрсатувчи ташқи иқтисодий операцияларни акс эттиradi.

Бу ҳисобни ресурслар қисмига:

- «Ташқи дунё»га берилган капитал трансфертлар;
- соф кредитлар (+) ёки соф қарзлар (-) — капитал харажатлар ҳисобини мувозанатлаш моддаси киради.

Фойдаланиш қисмида:

- «Ташқи дунё» билан жорий операциялар қолдиғи;
- ер ва номоддий активларни соф харидлари;
- «Ташқи дунё»дан олинган капитал трансфертлар кўрсатилади.

Капитал харажатлар ҳисобининг тузилиши қуйидаги 13 — жадвалда келтирилган.

13-жадвал

Капитал харажатлар ҳисоби тузилиши

Фойдаланиш	Ресурслар
«Ташқи дунё» билан жорий операциялар қолдиғи	«Ташқи дунё»га капитал трансфертлар
Ер ва номоддий активларнинг соф харидлари	Соф кредитлар (+)
«Ташқи дунё»дан капитал трансфертлар	Соф қарзлар (-)
ЖАМИ	ЖАМИ

Ресурс қисмида бошқа давлатлар томонидан олинадиган даромад натижалари бўлган барча операциялар кўрсатилади.

БМТ ва ЕСИЭС МХТ меъёрлари бўйича капитал трансфертларга табиий офат ёки ҳарбий ҳаракатлардан кўриладиган чиқимларни давлат томонидан тўланиши, бошқа давлатларга иқтисодий ёрдам кўрсатишда, капитал қурилишларга бериладиган қайтариб берилмайдиган молиявий ёрдамлар киритилади:

- сармоялар учун субсидиялар;
- капитал учун солиқлар;
- бошқа капитал трансфертлар.

«Ташқи дунё» сармоялари учун субсидиялар бирлик норезидентларни капитал жамғаришни молиялаштириш трансфертлари билан чекланган бўлиши керак. Бунга кўприк, йўл, фабрика, касалхона ёки мактабларни қуриш, ривожланаётган мамлакатлардаги қурилишлар учун қайтариб берилмайдиган трансфертлар кирази. Капитал учун солиқлар — бу мунтазам бўлмаган мажбурий тўловлар, давлат бошқарув органлари томонидан капитал ёки хўжалик бирликлари мулкидан олинадиган солиқлар. Капитал учун солиқларга қуйидагилар киритилади:

- капитал ва мулкдан келган солиқ ва тўловлар;
- мерос учун солиқлар, ўзбек фуқаролари томонидан чет эл солиқ ҳокимиятларига тўланадиган пошлиналар.

Бошқа капитал трансфертлар ўз ичига:

- бошқа давлатларга асосий фондларни қайтариб берилмайдиган қилиб бериш;
- «Ташқи дунё»га бир неча молиявий йилда йиғилган чиқимларни қоплаш учун трансфертлар ҳамда ҳар йиллик бир томонлама нафақа фондига тўловлар;
- мерос ва воз кечишлар;
- бошқа давлатларнинг асосий фондлари зиёнлари учун компенсация тўловлари кирази.

8.4. Молиявий ҳисоб ва унинг асосий кўрсаткичлари

«Ташиқи дунё» секторининг молиявий ҳисоби асосан турли хил секторларга тегишли бўлган, чет эл активлари, қабул қилинган молиявий мажбуриятлар билан резидентлар ўртасида ба-жариладиган иқтисодий операцияларни амалга оширади.

14-жадвал

Молиявий ҳисоб

Ресурслар	Фойдаланиш
Қабул қилинган молиявий (вазифа)лар	Молиявий активларини ҳосил қилиш
Соф кредитлар	
Соф қарзлар	
ЖАМИ	ЖАМИ

Молиявий ҳисобнинг пировард қолдиғи бўлиб, соф кредитлар ёки қарзлар ҳисобланади. Бу қолдиқ молиявий актив ва пасивларнинг қолдиғига тенг бўлиши керак. Молиявий ҳисобнинг муво-занатлашган кўрсаткичи бўлиб, молиявий актив ва пасивларнинг ўзгариши ҳисобланади. Бу операция турларини аниқлаш, давлатлар ёки миллий иқтисодиёт секторлари ўртасидаги, молиявий тузилма ўзгаришларини ва ҳолатини аниқлашга ёрдам беради. «Ташиқи дунё» сектори молиявий ҳисобининг бир қанча кўрсаткичлари бўлиб, бу кўрсаткичлар орқали секторлар билан бўладиган операцияларни аниқлаш мумкин. Бунинг учун асосан, давлат статистикаси ҳисобларининг халқаро жаҳон стандарти кўрсаткичларига мослаштириб боришимиз керак. Бундан ташқари, барча статистик ҳисобот формалари ва бухгалтерия ҳисобот ҳужжатларини тўлдиришда фақатгина ёппасига статистик кузатишлар олиб бормасдан, балки танлама ҳамда асосий массивни кузатиш ва бошқа кузатиш усулларидан фойдаланишимиз керак бўлади.

Янги миллий ҳисоблар тизимига ўтишимиздан асосий мақсад, бу — Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти ривожини тартибга солиш самарадорлигини ошириш. Бунинг учун етарли шарт-шароит яратиш, унинг фаолияти роли ва аҳамитини бозор иқтисодиёти талабига мос келадиган ахборотлар тизими орқали жаҳон ҳамжамияти доирасида ҳолисона таҳлил этиш, бошқарувга оид ечимлар натижасини тўғри баҳолаш, ривожланиш истиқболини илмий башорат қилишдан иборатдир. Бунинг учун қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этиш керак бўлади:

- давлат статистика ва ҳисоботи тизими умумуслубий асосларини қайта кўриб чиқиш ва уларни жаҳон амалиётида қабул қилинган қонун-қоидаларига мослаштириш;

- миллий макроиқтисодий кўрсаткичларни халқаро меъёрларга мослаштириш, Ўзбекистон Республикасида миллий ҳисоблар тизимини яратиш, шу жумладан миллий иқтисодиётнинг тармоқ ва секторларига татбиқан миллий ҳисоблар тизимини барпо қилиш;

- ХХБ кўрсаткичларини МХТ кўрсаткичлари билан уйғунлаштириш, МХТ тасвири бўйича тармоқлараро баланслар (-ТАБ) ишлаб чиқиш;

- миллий иқтисодиётнинг аҳволини тасвирловчи кўрсаткичлар тизимининг таркиби, иқтисодий мазмуни ва ҳисоблаш усулини белгилаш, бу ишларнинг таҳлилий йўналишини ошириш, статистик маълумотларни тўплаш ва уларни умумлаштиришни ташкил этиш;

- халқаро қоидалар талабига мос равишда бухгалтерия, банк, молия ва божхона фаолиятига оид янги бошланғич ҳисобот шакллариининг ягона статистик тизимини ишлаб чиқиш ва уйғунлаштиришни таъминлаш;

- молия, бюджет ва банклар фаолияти статистикаси тизимини такомиллаштириш ва тўлов балансларини ишлаб чиқиш;

- баҳолар статистикаси, аҳоли ва меҳнат, ташқи савдо статистикасини халқаро қоидалар талаби асосида қайта ташкил қилиш;

- халқаро статистика ташкилотларига вақти-вақти билан юбориладиган кўрсаткичларнинг таркиби, юборилиш вақти ва тартибини белгилаш;

- турли хилдаги мулкчилик ва хўжаликни юритишга мансуб корхона ва ташкилотларнинг ягона давлат рўйхатини яратиш;

- халқаро стандартларга мос тарзда ягона таснифлаш ва кодлаштириш тизимини тузиш ва амалиётга татбиқ этиш;

- маҳсулотларни каталоглаштириш ва чизиқли кодлаштириш тизимини барпо қилиш;

- ҳисобот ва статистика соҳасида ходимлар тайёрлаш ва уларни қайта ўқитиш вазифалари бўлиб ҳисобланади.

Юқоридаги вазифалар бажарилгандан сўнг биз янги статистика тизимига, яъни МХТга ўтишимиз мумкин бўлади. МХТга ўтиш бирламчи статистика ахборотини, бухгалтерия, молия ва банк ҳисоботларини кетма-кет қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Халқаро талаблар асосида статистика ва бухгалтерия ҳисоботи тизимидаги барча ўзгаришлар ва қайта қуришни ҳисобга олган ҳолда кенгайтирилган тармоқлараро баланс ишлаб чиқилади.

Қисқача хулосалар

Миллий ҳисоблар тизимида «Ташқи дунё сектори» алоҳида ўрин тутади. Унинг вазифалари ва асосий ҳисоблари батафсил ёритилади.

«Ташқи дунё сектори» Эта ҳисобдан ташкил топган:

- 1) Жорий операциялар.
- 2) Капитал харажатлар.
- 3) Молиявий ҳисоб.

Ушбу ҳисобларни ўрганиш «Ташқи дунё» сектори тўғрисида тўла ва батафсил маълумотга эга бўлишингизга имкон беради.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. БМТнинг миллий ҳисоблар тизими ҳақида нималарни биласиз?
2. МХТ секторлари ҳақида нималарни биласиз?
3. «Ташқи дунё» сектори ҳақида тушунча, унинг вазифалари ва асосий ҳисоблари.
4. Жорий операциялар ҳисоби ва унинг асосий кўрсаткичлари.
5. Молиявий ҳисоб тўғрисида нималарни биласиз?
6. Капитал харажатлар ҳисоби ва унинг аҳамияти.

Асосий адабиётлар

1. Кулагина Г.Д. и др. Национальное счетоводство. - М., 1997.
2. Башкатов Б.И. Система национальных счетов. - М.: МЭСИ, 1993.

ТАШҚИ САВДО ДИНАМИКАСИ ВА ТУЗИЛМАСИНИ
ЎРГАНИШ

9.1. Ташқи савдони ўрганишнинг статистик усуллари

Ўзбекистоннинг 1991 йил 1 сентябрда Мустақилликка эришиши ҳамда 1992 йил 2 мартда БМТга аъзо бўлиши республикамизни жаҳон давлатлари билан Ташқи иқтисодий фаолиятида янада фаолроқ қатнашишига олиб келди. Ўтган давр мобайнида республикамизда Ташқи иқтисодий фаолият бўйича бир қанча ислохотлар амалга оширилди.

Ўтган йиллар мобайнида ташқи иқтисодий комплекс бўйича олиб борилаётган ишлар, Ташқи иқтисодий фаолиятда қатнашувчи томонлар фаолиятини бозор иқтисодиёти тамойиллари ҳамда уларни либерализациялаштириш асосида олиб борилди. Чет эл мамлакатлари билан иқтисодий савдо муносабатлари ҳамда халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар билан ҳамкорликни янада чуқурлаштириш, мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган ишлар янада жадаллаштирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий алоқаларини янада либерализациялаштириш тўғрисида», «Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигининг хўжалик ҳисобидаги ташкилотларни давлат акционерлик компанияларига айлантириш тўғрисида»ги фармонлари ва «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди.

1997 йил 1 октябрдан импорт божхона солиқлари киритилди ва импорт божхона солиқлари тартибга келтирилди. Квота ва лицензиялар зарур бўлган товарлар рўйхати 11 тадан 4 та товарга қисқартирилди.

Марказий Банкнинг бошланғич баҳосига кўра, 2001 йил Ўзбекистон Республикаси Валюта биржасидаги валюта воситалари 1293,7 млн. (АҚШ) долларни ташкил этди. Валюта тушумлари ҳажмининг ўсишига (тахминан 3,5 марта) бартер жараёнларини қисқартириш ва валютани назорат қилиш усуллариининг такомиллашуви сабаб бўлди. Валюта тушумларининг асосий қисмини (51,3%) экспорт операцияларидан тушган маблағлар ташкил қилди.

2001 йил натижалари чет эл мамлакатлари билан бўлган иқтисодий алоқалар ранг-баранг бўлиб бораётганлигини, савдо ҳамкорлиги режали ва аниқ йўналтирилганлигини кўрсатади. Ўзбекистон Республикасининг 2001 йилдаги жами ташқи савдо айланмаси 6001,8 млн. долларни, яъни 2000 йилга нисбатан

13,2 %га ошди. Узоқ чет эл мамлакатлари миллатлари билан ташқи савдо айланмаси 54,3 %га ошиб 3392,8 млн. доллар, МХД ва Балтика давлатлари билан эса 15,8 %га пасайиб 2608,9 млн. долларни ташкил қилди.

2001 йил натижаларига кўра ташқи савдо бозори баланси ижобий сальдоси 216,2 млн. доллар ёки 1998 йилга нисбатан 135,8 млн. долларга ошди. Бу эса экспорт-импорт жараёнларининг Ўзбекистонда самарали эканлигидан далолат беради.

9.2. Товарайланма динамикасини ўрганиш

Ташқи савдо товарайланма тузилмасини ўрганиш билан бир қаторда унинг динамикасини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эгадир. Қуйидаги 15-жадвал маълумотларига мурожаат қилсак, жами экспорт 2001 йили 2000 йилга нисбатан 15,58 %га ошган, Импорт эса 10,85 %га ўсган. (15-жадвал).

Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо динамикасини қуйидаги 2-чизмада келтирилган маълумотлар ёрдамида танишиб чиқайлик.

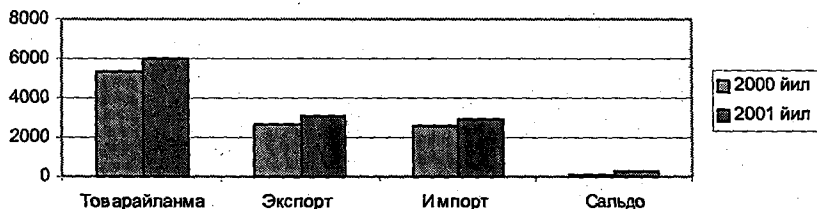
15-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо динамикаси
(узоқ ва яқин чет эл мамлакатлари билан, млн. доллар
АҚШ)

	2000 йил	2001 йил	? сиш суръати, %
Товарайланма	5299,42	6001,69	113,25
Экспорт	2689,89	3108,97	115,58
Импорт	2609,53	2892,72	110,85
Сальдо	80,36	216,25	

15-жадвалдан кўриниб турибдики, умумий товарайланма 13,25 %га ошган бўлиб, экспорт ва импорт мос равишда 15,58 % ва 10,85 %га ошган. 2001 йили ташқи савдо сальдоси 216,25 млн. долларга етди.

Юқорида келтирилган маълумотларни устун шакли диаграммаларида акс эттирамиз.



2 – чизма. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо динамикаси

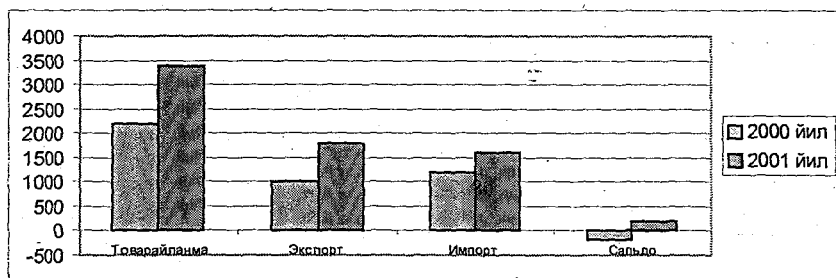
Ўзбекистон Республикасининг узоқ чет эл мамлакатлари билан Ташқи савдо алоқаси сўнгги икки йил мобайнида янада ривожланди. Буни қуйидаги 16 – жадвалда келтирилган маълумотларда кўриш мумкин.

16-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг узоқ чет эл мамлакатлари билан ташқи савдо динамикаси

	2000 йил	2001 йил	Ўсish суръати, %
Товарайланма	2199,4	3392,8	154,26
Экспорт	1006,4	1791,8	178,04
Импорт	1193,0	1601,0	134,20
Сальдо	-186,6	190,8	

16 – жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси товарайланмаси 2001 йили 2000 йилга нисбатан 54,26%га ошган. Экспорт ва импорт мос равишда 78,04% ва 34,20%га ўсган. Кўриниб турибдики, узоқ чет эл мамлакатлари билан савдо-сотиқ бошқа чет эл мамлакатлари билан бўлган савдога нисбатан анча юқори экан. Энди юқоридаги маълумотларни қуйидаги устун шакли диаграммаларда ҳам акс эттирамиз.



2-чизма. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо динамикаси

9.3. Ташқи савдо тузилмасини ўрганиш

Энди Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) ва Болтиқбўйи мамлакатлари ташқи савдоси билан танишиб чиқамиз.

Асосий товарлар гуруҳи бўйича Ўзбекистон Республикаси-
нинг МДХ ва Болтиқбўйи мамлакатларига экспорти
(млн.сўм)

№		2000 йил	2001 йил	Мутлақ қўшим- ча ўсиш	Ўсиш, камайиш суръати	Қўшимча ўсиш суръати, %
	Жами	1683,53	1317,2	-366,33	78,24	-21,76
1	Машина ва ускуналар	85,56	67,8	-17,76	79,24	-20,76
2	Энергия ресурслари	699,90	423,5	-276,4	60,51	-39,49
3	Озиқ-овқат	88,4	57,81	-30,59	65,40	-34,60
4	Пахта толаси	548,6	383,6	-165,0	69,92	-31,08
5	Хизматлар	77,8	173,1	95,3	222,49	22,49
6	Бошқалар	183,27	211,39	28,12	115,34	15,34

Жадвалдан кўриниб турибдики, республикамиз МДХ ва Болтиқбўйи мамлакатлари билан ташқи савдо экспорти 2001 йил 2000 йилга нисбатан 21,76%га, шу жумладан машина ва ускуналар бўйича 20,76%га, энергия ресурслари бўйича 34,49%га, озиқ-овқат бўйича 34,60%га, пахта толаси 31,08%га ошибди.

Республикамиз МДХ ва Болтиқбўйи давлатлари билан савдо экспорти ва импортининг (2000 йил – 1416,5 млн. доллар, 2001 йил – 1291,7 млн. доллар) камайиши, асосан узоқ чет эл мамлакатлари билан ташқи савдонинг ошиб бориши натижасида рўй бераётир.

Биз хорижий давлатлар тажрибасини, жумладан ривожланган мамлакатлар қаторига кирувчи Япония, унинг экспорт сиёсати тажрибаси билан танишишни лозим топдик.

Шуни таъкидлаш жоизки, Япония давлати энг юқори рақобатбардош, нафақат ички талабни қондиришга асосланган, балки экспорт талабини ҳам қондирадиган саноатни юзага келтириш вазифасини уйдалаган давлатлар қаторига киради десак янглишмасак керак. Бу ерда экспорт ҳаётий зарур бўлган энергоресурслар, хомашё, озиқ-овқат ва stackчи технологияларни импорт қилиш эмас, балки япон иқтисодиётини юксалтиришда асосий таянч вазифасини ўтаб, валюта ресурсларини жамғарилишига олиб келади. 1953 ва 2001 йиллар давомида Япония экспорти 1,3 млрд. доллардан 520 млрд. долларга ошди, яъни 400 мартадан юқори даражага ўсди.¹ 70-йилларнинг ўрталарига келиб, «нефть шок»идан сўнг ва келгусида нарх-наво, валюта курсини кескин ўзгариши натижасида Япония савдо баланси вақтинча ёмонлашди, яъни па-

сайди, кейинги йилларда асосан (нефть ва бошқа хомашё турларига нархнинг кескин ўсиши натижасида) салбий сальдо билан чиқади. Аммо, 80-йилларнинг бошларига келиб иқтисодий ҳолат маромийлашиб, яъни юксак экспорт даражасини ўсиши натижасида Япония иқтисодиётида ижобий ўзгаришлар кузатила борди.

Йирик япон иқтисодчиси С.Цурунинг фикрича: «Японияда ривожланишни бутун даври давомида иқтисодий ўсиш даражаси экспортга нисбатан аниқланади».¹ Бундай изоҳ қуйидаги ҳолат билан изоҳланади.

Биринчидан, юқори даражада иқтисодий ўсиш даврида (50-60 йиллар) экспорт ҳажми, яъни ички маҳсулотга нисбатан тез ўсди.

Иккинчидан, яъни ички маҳсулот ҳажмида товар ва хизматлар ҳажми 1955 йил 7,6 %дан 70-йиллар бошига 14 %га ўсди ва 1990 йилга келиб 10,5 %ни ташкил этиб маромийлашди.

Учинчидан, япон иқтисодиётининг етакчи соҳаларидан, хусусан қайта ишлаш саноатида экспорт квотаси доимий ўсиб борди. Охириги йилларга келиб яъни ички маҳсулот ҳажмини ортишига экспорт алоҳида юқори ҳисса (айрим йиллардан ташқари) қўшди. Бу кўрсаткич 1975 йили 71,4 %ни ташкил этган бўлса, 1980 йили 79,8 %ни ташкил этди. 1980 йилдан 1985 йилгача япон иқтисодиётининг ўсишига экспортни қўшган ҳиссаси 38 %ни ташкил этди. Фақатгина, кейинги йилларда иена курсини уч кескин ўсиши натижасида ЯИМда экспорт ҳажми пасая бориши кузатилди ва бу кўрсаткич 1995-1997 йиллар давомида япон иқтисодиётига экспортга қўшган ҳажми 15%ни ташкил этди.

Экспортни ўсиши унинг таркибида жиддий ўзгаришлар рўй берганлиги билан кузатилади.

18-жадвал

Япония экспорти таркиби (млн. доллар)
(FOB базасида)²

№	Экспорт моддалари	1968	1973	1983	1986	1988	1989
1	Озиқ-овқат маҳсулотлари	432	841	1389	1476	1696	1687
2	Тўқима ^а	1977	3279	6613	6974	6908	6864
3	Химикатлар	805	2147	6983	9484	13964	14776
4	Металлар	2374	6821	18372	18183	21751	21577
5	Машина ва ускуналар	5656	20365	99560	155027	196965	205471
6	Телевизор ва радио	688	1851	3912	4483	3990	4100
7	Автомобиллар	713	3612	26123	42676	48787	49565
8	Илмий инструментлар	372	970	5439	8509	10825	11345
9	Бошқа товарлар	1755	3477	14012	18108	23633	-
	Ҳаами	12972	36930	146927	29151	264917	275175

¹ Цуру С. Конец японского «экономического чуда». Пер. с японск. М.: Прогресс, 1981.

² Japan 1989, P. 42; Japan Economic Almanac, 1990.

Жадвал маълумотларидан шу нарса маълум бўладики, машина ва ускуналарни япон экспортидан ҳажми ўсиши билан тўқима, химикат ва металлларни экспортдаги ҳажми (нисбий ва айрим ҳолда абсолют) пасайган. Агарда 1968 йили машина ва ускуналар япон экспортида 43,6 %ни, 20 йилдан сўнг, 1988 йилга келиб эса, бу кўрсаткич 74,3 %ни ташкил этади. Шунингдек, «Машина ва ускуналар» гуруҳида 80-йилларда Япония экспортида стақчи ўринлардан бирини эгаллаган автомобилларни ҳамда электротехник маҳсулотлар, илмий инструмент ва оптика ҳажми ўсди. Фақатгина шунини қайд этиш керакки, 1988 йил автомобиллар экспортидан (48,8 млрд. \$) келган тушум Япония озиқ - овқат (29,1 млрд. \$) ва нефть (18,8 млрд. \$) маҳсулотларини бирга олган ҳолда қоплади.

1988 йил Япония ташқи бозорга 13,5 млн. дона фотоаппарат ва кинокамера (умумишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмини 87%), 230 млн. дона соат (87,2%), 22 млн. дона видеомагнитофон (78,7%), 4,5 млн. дона рангли телевизор (33,6%), 3,2 млн. дона микротўлқинли печь (52,6%), 19,5 млн. дона электрон калькулятор (43,3%), 4,7 млн. дона нусха олиш машиналари (79,1%) ва 4,4 млн. дона енгил автомобиллар (умумишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 54,1% и) чиқарди¹.

Ушбу маълумотлардан шу нарса кўринаётирки, Япония асосан узоқ муддатга мўлжалланган техник истеъмол товарларини экспорт қилишга ихтисослашгандир. Лекин, маҳсулотлар экспортида бирламчи соҳаларни (металлургия ва кимё) ҳажми пасайгани билан уларни четга олиб чиқишни абсолют ҳажми миқдори юқори даражада сақланиб қолган. Охириги йилларда япон экспортида янги ташкил этилган корхоналарнинг экспорт қилиш салоҳияти тезкорлик билан ўсмоқда, бу маҳсулот ривожланаётган мамлакатларга юборилмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Япония экспорт ҳажмини ошириши, унинг (майдонини) кенгайганлиги кузатилмоқда. 1950 — 1960 йиллари япон экспортини 2/3 қисми Осиё мамлакатлари (Яқин Шарқ билан биргаликда) ва АҚШ тўғри келади. Агарда 1955 йили бу кўрсаткич (япон экспорти) Осиё мамлакатларига 41,8%, АҚШ га эса 22,7%, 1965 йили эса Осиё мамлакатларига 32,5% ва АҚШ — 29,3%². Бу ерда Япония учун Америка бозорини аҳамиятини ортганлигининг гувоҳи бўламиз.

Ҳозирги кунгача Япония экспорт маҳсулотлари АҚШ Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари Япония учун асосий бозор бўлгани билан бирга унинг маҳсулотлари жаҳоннинг барча мамлакат

¹ Nippon Business Facts and Figures/ Toyo: JETRO, 1988, 1989

² Ўша жойда

ва минтақаларида кенг истеъмол этилмоқда, таъминланган. Япония экспорти учун Европа Иттифоқи, Шарқий Европа, Хитой янги йирик бозорлар бўлиб ҳисоблансада, кам миқдорда қизиқтиради. Бошқа минтақаларга экспорт қилиш ҳажми нисбатан унча катта бўлмай, у асосан ҳажми бўйича тўлқинсимон узилишлар билан кузатилади. 1995 йили АҚШ га япон экспортини 28 %, Шимоли-Шарқий Осиёга — 25,3 %, АСЕАН мамлакатларига 17 %, Европа Иттифоқига 15 % тўғри келиб, умуман олганда ушбу йўналиш бўйича япон экспортининг 3/4 қисми йўналтирилган¹.

80-йил охирига келиб, Япония, (АҚШдан сўнг) жаҳонда экспорт ҳажми бўйича иккинчи ўринни эгаллади. 1985 йилдан унинг жаҳон экспортдаги ҳажми 10 %ни ташкил этмоқда.

Юқоридаги қайд этилган ҳолатлар асосида қуйидаги, яъни қандай қилиб Япония ўз экспортини (малакали хизматчилар, қулай самарали экспорт турини) яратиб қолмасдан, кучли рақобат бўлган шарт-шароитларда жаҳон бозорларига мослашди ва қўшгина давлатларда саноат маҳсулотларини импорт қилиш чекланган пайтда бундай ютуққа эришди. Айниқса, ҳозирги кунда Ўзбекистон ўзининг экспорт имкониятлари базасини саноат маҳсулотларини четга чиқаришга ҳаракат қилаётган пайтда бу нарса унчалик нотаниш эмасдир.

Япония экспорт тараққиётида айнан 1950-1960 йилларда Япония иқтисодини юксакка шиддатли кўтарилишида қуйидаги сабабларни келтиришимиз мумкин.

Жумладан, экспорт соҳаларидан бири бўлган ишлаб чиқариш соҳасини ва умуман, Япония саноати экспортини ривожланиши янги технология, бошқаришни самарали усуллари қўллаш ҳамда меҳнат унумдорлигини ошириш асосида эришилди. Экспорт қилувчи соҳа ва маҳсулот ишлаб чиқариш учун улар манфатлари йўлида алоҳида турли имтиёзлар қўлланилади.

Экспорт учун кўмак берувчи давлат томонидан корхона ва фирмаларни тўғри ва эгри субсидиялаш, солиқ имтиёзлари экспортёрлар учун қулай валюта курси, имтиёзли молиялантириш ва кредитлаш, турли экспорт операциялари бўйича вужудга келадиган таваккаллардан суғурталаш, айниқса, узоқ муддатли шартномалар бўйича «иккиламчи баҳолаш» тизими каби арсенални ўз ичига олиб, бу асосида экспорт баҳолари ички баҳоларга нисбатан паст даражада сақланиб, экспортёрлар уларни хорижда савдо сисъатини юрғатиш воситалари ва ахборот таъминоти бўйича имкон даражасида шарт-шароитлар яратилди.

Экспорт тизимини ривожланишига ҳар томонлама ёрдам бериш давлат аҳамиятига эга бўлган асосий вазифалардан бири саналади. Айнан, ушбу даврда «Иқтисодий дипломатия» Япония Та-

² Japon/ An International Comparison. Tokyo, Keizai Koho Center (1988. 1989)

шқи сиёсатини олиб боришда асосий йўналиш сифатидаги ривожланиш қиёфасини олди. Ушбу даврга келиб давлат сиёсий, иқтисодий, молиявий, ҳуқуқий соҳада ва Ташқи иқтисодий экспансия доирасида Япония уюшма, корпорация ва фирмалар фаолиятини ўз «оталирига» зиммасига олди.

Республикаимизнинг ташқи савдосини янада оширишга (асосан экспорт имкониятига) кўп жиҳатдан қўшма корхоналар фаолияти катта таъсир кўрсатади. Чунки, қўшма корхоналарнинг ортиши натижасида мамлакатимизга чет эл сармоялари ва илғор технологиялар кириб келади.

Республика корхоналарида чет эл маҳсулотлари билан рақобат қила оладиган, сифати ҳам юқори, ҳам арзон маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкони пайдо бўлади.

19-жадвал

Ўзбекистон Республикасидаги қўшма корхоналар фаолияти

	2000 йил	2001 йил	1996 йилга нисбатан 1997 йилда, % ҳисобида
Қайд қилинган қўшма корхоналар сони	1246	1818	145,91
Фаолият кўрсатаятган ҚК	644	865	134,32
Ишлаб чиқариш ҳажми (млн. доллар)	171,3	238,8	139,40
Экспорт ҳажми (млн. доллар)	17,6	57,4	326,14
Импорт ҳажми (млн. доллар)	145,7	427,2	293,21

19-жадвалдан кўриниб турибдики, 2001 йили 2000 йилга нисбатан қайд этилган қўшма корхоналар сони 1246 тадан 1818 тага етган бўлса, фаолият кўрсатаятган қўшма корхоналар сони 644 тадан 865 тага етиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 171,3 млн. АҚШ долларидан 238,8 млн. АҚШ долларига етган (ёки 139,40%га ошган). Бу қўшма корхоналар 70 дан ортиқ мамлакатлар вакиллари билан тузилган бўлиб, улардан ярмига яқини 1184,8 млн. сўм ва 111 млн. устав фондига эга бўлиб, фаолият кўрсатаяпти.

Қўшма корхоналардан 653 таси Тошкент шаҳрида, 45 таси Тошкент вилоятида, 47 таси Самарқандда, 2828 та Фарғонада, 2 та Қашқадарёда, 3 та Қорақолғастон, 3 таси Сирдарё ва 4 таси Жиззах вилоятларида фаолият кўрсатаяпти.

Энг йирик инвесторлардан Туркия (106 та фаолият кўрсатувчи корхоналар), АҚШ (102), Покистон (62), Афғонистон (57), Буюк Британия (45), Хитой (41) ҳисобланади. МДХдан эса энг йирик инвестор Россия (99) ҳисобланади.

Асака шаҳрида энг йирик қўшма корхоналардан бири март ойдан (1996 йил) бошлаб енгил автомобиллар ишлаб чиқаришни бошлади. Умуман олганимизда, мамлакатимизда чет эл инвестициясини олиб кириш учун барча шарт-шароитлар мавжуд.

Қисқача хулосалар

Ташқи савдони ўрганишда статистик усуллардан кенг ва ўринли фойдаланилади. Бу, айниқса, ташқи савдо динамикасини ва тузилмасини таҳлил қилишда яққол намоён бўлади. Бу ерда статистик жадваллардан, графиклардан унумли фойдаланилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ташқи савдони ўрганишнинг статистик усуллари.
2. Ташқи савдо динамикасини ўрганиш.
3. Ташқи савдо тузилмасини ўрганиш.
4. Баҳоларни бир асосга келтириш.
5. Товарайланма физик ҳажми индекси.

Асосий адабиётлар

1. Григорук Н.Е. Статистика внешней торговли ФРГ. Учебное пособие. -М.: МГИМО, 1983.
2. Золаев В.Т. Статистика внешней торговли. - М.: Финансы и статистика, 1981.
3. Сидсико А.В., Башкатов Б.И. Международная статистика. Учебник. -М.: Дело и сервис, 2000.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Сиденко А.В., Башкатов Б.И., Матвеева В.М. Международная статистика. Учебник. – М.: Дело и сервис, 1999.
2. Рябушкин Т.В., Симчера В.М. Очерки международной статистики. – М.: Наука, 1981.
3. Сиденко А.В. Социально экономическая статистика развивающихся стран. – М.: IDH, 1987.
4. Григарук Н.Е. Методические проблемы статистики внешнеэкономических связей. Вестник статистики. 1998г. №10.
5. Сиденко А.В. Социально – экономическая статистика развивающихся стран. – М.: УНД, 1987.
6. Сиденко А.В. и др. Международная статистика. Учебник. – М.: Дело и сервис, 1999г.
7. Иванов Ю.М. и др. Экономическая статистика. – М., 1998.
8. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. – Штутгерт, 1995.
9. Гурьева Л.С. Социальная статистика. – М., 1999.
10. Рябушкин Б. Социальные показатели в буржуазной статистике. Вестник статистика. 1984. №8
11. Урланис Б.У. История американских цензов. – М., 1938.
12. Тарлецкая Л.В. Международная статистика труда. Вестник статистики. 1985г. №9
13. Сельцовский В.А. Совершенствование анализа эффективности внешней торговли. Вестник статистики. 1983г. №3.
14. Курникова Е.Л. Основы экономической статистики капиталистических стран. – М.: МГИМО, 1986.
15. Газулов А.И. Переписи населения земного шара. – М., 1970.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СТАТИСТИКАСИНING ПРЕД- МЕТИ ВА УСУЛИ.....	7
1.1. ТИФ статистикасининг предмети.....	7
1.2. ТИФ статистикаси услубияти.....	8
1.3. ТИФ статистикасининг вазифалари.....	8
Қисқача хулосалар.....	10
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	10
Асосий адабиётлар.....	10
II боб. ХАЛҚАРО СТАТИСТИК ТАШКИЛОТЛАР ВА ЧЕТ ЭЛ МАМЛАК- ТЛАРИДА СТАТИСТИК ИШЛАРНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ.....	11
2.1. БМТнинг статистик ташкилотлари.....	11
2.2. Чет эл мамлакатларида статистик хизматни ташкил этилишининг асо- сий тамойиллари.....	22
2.3. Бошқа халқаро ташкилотларда статистик хизматнинг ташкил этилиши...	22
Қисқача хулосалар.....	25
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	25
Асосий адабиётлар.....	25
III боб. ХАЛҚАРО СТАТИСТИКАДА ҚўЛЛаниладиган МУХИМ ТАС- НИФЛАР ВА ГУРУХЛАШЛАР.....	26
3.1. Иқтисодий фаолият тармоқларининг халқаро таснифи.....	26
3.2. Иш фаолиятларининг халқаро таснифи.....	27
3.3. Халқаро савдо таснифи.....	28
Қисқача хулосалар.....	30
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	30
Асосий адабиётлар.....	30
IV боб. ХАЛҚАРО АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИ.....	31
4.1. Чет элларда аҳоли сони статистикаси.....	31
4.2. Аҳолининг ҳаракат кўрсаткичлари.....	34
4.3. Чет элда аҳоли таркибини ўрганиш.....	38
4.4. Аҳолининг келажакдаги сонини аниқлаш.....	43
Қисқача хулосалар.....	46
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	46
Асосий адабиётлар.....	46
V боб. ХАЛҚАРО МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ.....	47
5.1. Халқаро меҳнат ресурслари ҳақидаги тушунча, уларнинг таркиби ва тақсимланиши.....	47
5.2. Халқаро меҳнат бозори ва меҳнат бозорининг халқаро миграцияси статистикаси.....	50
5.3. Жаҳон меҳнат бозорининг ривожланишига таъсир этувчи иқтисодий омиллар таҳлили.....	51
5.4. Меҳнат ресурсларини минтақалар ва мамлакатлар бўйича тақсимлани-	

инини статистик ўрганиши.....	52
5.5. Замонавий жаҳон меҳнат бозорининг иқтисодий-статистик таҳлили.....	54
Қисқача хулосалар.....	59
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	59
Асосий адабиётлар.....	59
VI боб. ХАЛҚАРО АҲОЛИ ТУРМУШ ДАРАЖАСИ СТАТИСТИКАСИ...	60
6.1. Аҳолининг турмуш даражаси ҳақида тушунча ва статистиканинг вазифалари.....	60
6.2. Аҳоли турмуш даражасини умумлаштирувчи кўрсаткичлар.....	60
6.3. Аҳолининг моддий эҳтиёжларини қондириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар.....	61
6.4. Аҳолининг маданий-маиший эҳтиёжларини қондиришнинг ифодаловчи кўрсаткичлар.....	63
6.5. Аҳолининг ижтимоий шароитини ифодаловчи кўрсаткичлар.....	63
Қисқача хулосалар.....	64
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	64
Асосий адабиётлар.....	64
VII боб. ТАШҚИ САВДО БАҲОЛАРИ СТАТИСТИКАСИ.....	65
7.1. Ташқи савдо статистикасининг моҳияти ва вазифалари.....	65
7.2. Ташқи савдода товарлар импорти ва экспорт, унн статистик ўрганиши.....	66
7.3. Ташқи савдода баҳоларининг шаклланиш хусусиятлари.....	69
Қисқача хулосалар.....	72
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	72
Асосий адабиётлар.....	72
VIII боб. МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИДА «ТАШҚИ ДУНЁ» СЕКТОРЛАРИ.....	73
8.1. «Ташқи дунё» сектори тушунчаси, вазифаси ва асосий ҳисоблари.....	73
8.2. Ҳорий операциялар ҳисоби.....	75
8.3. Капитал харажатлар ҳисоби.....	77
8.4. Молиявий ҳисоб ва унинг асосий кўрсаткичлари.....	79
Қисқача хулосалар.....	81
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	81
Асосий адабиётлар.....	81
IX боб. ТАШҚИ САВДО ДИНАМИКАСИ ВА ТУЗИЛМАСИНИ ЎРГАНИШ.....	82
9.1. Ташқи савдонинг ўрганишининг статистик усуллари.....	82
9.2. Товарайланма динамикасини ўрганиш.....	83
9.3. Ташқи савдо тузилмасини ўрганиш.....	84
Қисқача хулосалар.....	90
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	90
Асосий адабиётлар.....	90
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	91

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. SUBJECT AND METHODS OF STATISTICS OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS (IER)	7
1.1. Subject of statistics of IER.....	7
1.2. Methodology of statistics of IER.....	8
1.3. Tasks of statistics of IER.....	8
Brief conclusions.....	10
Questions for discussion and control.....	10
Main literature.....	10
PART-II. INTERNATIONAL STATISTICS ORGANIZATION AND STATISTICS IN FOREIGN COUNTRIES.....	11
2.1. Statistical organization of UN.....	11
2.2. Main principles for organizing statistical service in other foreign organizations	22
2.3. Organization of statistical service in other international organizations	22
Brief conclusions.....	25
Questions for discussion and control.....	25
Main literature.....	25
PART-III. CONCEPTION AND DIVISIONS IN INTERNATIONAL STATISTICS	26
3.1. International concept of branches of economic activity.....	26
3.2. International concept of labor activity	27
3.3. Concept of international trade.....	28
Brief conclusions.....	30
Questions for discussion and control.....	30
Main literature.....	30
PART-IV. STATISTICS OF WORLD POPULATION	31
4.1. Statistics of population in foreign countries	31
4.2. Indicators of population.....	34
4.3. Study of population structure in foreign countries	38
4.4. Study of future population number.....	43
Brief conclusions.....	46
Questions for discussion and control.....	46
Main literature.....	46
PART-V. STATISTICS OF INTERNATIONAL LABOR RESOURCES	47
5.1. About international labor resources, its structure and distribution.....	47
5.2. International labor market and migration statistics of international labor market	50
5.3. Analysis of economic factors effecting to international labor market development	51

5.4. Statistics of labor resources distribution according to regions and countries	52
5.5. Economic-statistical analysis of modern international labor market	54
Brief conclusions.....	59
Questions for discussion and control.....	59
Main literature.....	59
PART-VI. STATISTICS OF INTERNATIONAL LIVING CONDITIONS	60
6.1. About living conditions of population and tasks of statistics	60
6.2. Generalization indicators of living conditions of population	60
6.3. Indicators reflecting populations' satisfying degree for goods.....	61
6.4. Indicators reflecting populations' satisfying degree for social-services.....	63
6.5. Indicators expressing population's social conditions.....	63
Brief conclusions.....	64
Questions for discussion and control.....	64
Main literature.....	64
PART-VII. PRICE-STATISTICS OF INTERNATIONAL TRADE	65
7.1. Essence and tasks of international trade.....	65
7.2. Import and export in international trade its statistics study.....	66
7.3. Development characteristics of price in international trade.....	69
Brief conclusions.....	72
Questions for discussion and control.....	72
Main literature.....	72
PART-VIII. "FOREIGN WORLD" SECTORS IN NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM	73
8.1. Concept of "foreign world", tasks and main calculations	73
8.2. Accounting of current operations	75
8.3. Accounting of capital expenditures	77
8.4. Financial accounting and its main indicators.....	79
Brief conclusions.....	81
Questions for discussion and control.....	81
Main literature.....	81
PART-IX. STUDY OF THE DYNAMICS AND STRUCTURE OF INTERNATIONAL TRADE	82
9.1. Statistical methods of learning international trade.....	82
9.2. Study of goods turnover dynamics.....	83
9.3. Study of structure of international trade.....	84
Brief conclusions.....	90
Questions for discussion and control.....	90
Main literature.....	90
LIST OF LITERATURE	91

АЮБЖОНОВ АББОС ҲОСИЛОВИЧ

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СТАТИСТИКАСИ

(Ўқув қўлланма).

Нашр учун маъсул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Қурбонмурод Жумасев
Мусаввир:

Ақбарали Мамасолиев.
Мухаррир — Н.Бобоева
Техник муҳаррир — Ш.Тожиёв
Мусаххих — Ж.Йўлдошев
Компьютерда саҳифаловчи — С.Ғаффоров

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz

Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теринга берилди 04.11.2003 й. Боснига рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қўғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.

Нашир босма тобоғи 6. Нусхаси 500.

Буюртма № 31

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж.Неру, 1.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
босмахонасида чоп қилинди.

Тошкент шаҳри, Хадича Сулаймонова, 33-уй